

Dolors Grau i Ferrando

Cementiris i sepelis

QUADERNS
de la
REVISTA
de
GIRONA

42 GUIES

CEMENTIRIS I SEPELIS

Dolors Grau i Ferrando

103 QUADERNS de la REVISTA de GIRONA

DIPUTACIÓ de GIRONA
CAIXA de GIRONA

Quaderns de la Revista de Girona. Núm. 103

Sèrie: Guies (Núm. 42)

Primera edició en català: Novembre de 2002

Tiratge: 1.100 exemplars

Edició:

Diputació de Girona/Caixa de Girona

Director de la col·lecció:

Joaquim M. Puigvert

Consell assessor:

Gabriel Alcalde, Narcís-Jordi Aragó, Pepa Balsach,
Xavier Besalú, Maria Antònia Canals, Josep M. Cortadellas,
Xavier Cortadellas, Jordi Dalmau, Joan Domènech,
Maria Carme Domènech, Marta Franch, Rosa Maria Gil,
Glòria Granell, Àngel Jiménez, Montserrat Manén,
Jordi Mascarella, Enric Mirambell, Joan Miró, Joan Nogué,
Marina Puig, Josep Pujol, Josep Pujolràs, August Rafanell,
Dolors Reig, Anna Ribas, Josep Maria Rus, Joan Sala,
Narcís Sureda, Xavier Terradas, Montserrat Vayreda,
Eva Vázquez, Anna M. Viader, Antoni Vilà,
Mariàngela Vilallonga, Dani Vivern.

Cartografia:

Salvador Oliva

Maquetació:

Pep Caballé

Redacció administració:

Pujada de Sant Martí, 5. Telèfon 972 18 50 00.

Apartat de Correus 11. 17080 Girona

Infografia i impressió:

Palahí Arts Gràfiques, SL. Girona

ISBN: 84-95187-39-6

Dipòsit legal: Gi-729/02

LA NOSTRA PORTADA

Cementiri de Puigpardines.

(Foto: Pep Callís).

Índex

Situació	5
Cronologia	6
1. A la recerca de la immortalitat	8
2. La inhumació	10
3. Incineració i inhumació	12
4. El cristianisme i l'obligatorietat de la inhumació	14
5. L'edat mitjana	16
— Testaments	18
6. Mort i església, els cementiris dins els temples	20
7. L'art de la mort	22
8. Els cementiris civils	24
— El testament d'en Matlleria	26
9. Processons i danses per conjurar la mort	28
10. El cementiri al segle XIX	30
11. El cementiri a la ciutat	32
12. Olot	34
13. Cementiris rurals	36
14. Cementiris mariners	38
15. Lloret de Mar	40
16. Sant Feliu de Guíxols	42
17. L'Escala	44
18. Rituals de les exèquies	46
19. Una tomba a la casa	48
20. Indústria funerària	50
21. Necròpolis especialitzades	52
22. Música en els cementiris	54
23. La diada dels morts	56
24. Personatges il·lustres	58
25. La tomba dels condemnats	60
26. La preparació del cos	62
27. L'anunci de la mort	64
28. El transport	66
29. El convit de morts	68
— Epitafis	70
30. Els cementiris en la literatura i la pintura	72
31. L'home davant la mort	74
— La pesta de 1650 al 1654	76
32. Víctimes de la violència	78
— Refranys	80
33. El cost de la mort	82
34. Immigrants i nous ritus d'enterrament	84
35. Tombes amb pedigree	86
— Vocabulari de la mort	88
36. La mort invisible	90
37. Fotografia de difunts	92
— Bibliografia, agraïments i procedència de les fotografies	94

Situació

Les tombes i les sepultures esquitxen tota la geografia atès que l'home s'ha entestat a enterrar-se prop de la seva llar per tal de ser recordat pels seus descendents i coneguts.

Aquest darrer intent d'assolir la immortalitat ha revertit en un àlbum mortuori on hi ha dòlmens, urnes, coves, sarcòfags, criptes, panteons, torres, monuments i cementiris...

És un mostrari d'art funerari que va iniciar-se fa milers d'anys i que malgrat el seu interès històric i artístic encara no és prou present en els itineraris turístics.

L'home també ha volgut retre homenatge, en algunes ocasions, a l'animal que l'ha acompanyat durant bona part de la vida, i per això també hem inclòs en el plànol de la pàgina anterior els cementiris i els monuments dedicats als animals de companyia.

Cronologia

4.300-3.800 aC

Neolític antic.
Enterraments col·lectius en coves.

3.800-3.300 aC

Neolític mitjà inicial.
Enterraments col·lectius en coves i necròpolis (fosses, cistes) a tocar els assentaments; aparició de les primeres tombes megalítiques.

3.300-2.700 aC

Neolític mitjà ple.
Nombrosos enterraments en cistes amb túmuls o sense, primers sepulcres de corredor a l'Empordà, fosses, cistes, dòlmens.

2.700-2.200 aC

Neolític final. Ritual d'enterrament col·lectiu. Expansió del megalitisme a totes les comarques gironines (sepulcres de corredor tardans, galeries catalanes).

2.200-1.800 aC

Calcolític. Continuen els mateixos enterraments que en el període anterior, es reutilitzen alguns dels monuments i es construeixen els primers dòlmens simples.

1.800-1.100 aC

Bronze antic i mitjà. Es continuen reutilitzant els dòlmens per als enterraments col·lectius i s'utilitzen també les coves.

1.100-600 aC

Bronze final i ferro I. Arribada dels Camps d'Urnas. Inici d'un nou sistema d'enterrament: la incineració.

600 aC

La cultura ibèrica es consolida. La incineració continua essent el sistema d'enterrament.

218 aC

Corneli Escipió desembarca a Empúries. Durant la dominació romana coexisteix la incineració i la inhumació.

305-312 dC

Els gironins importen de Roma luxosos sarcòfags esculpits per ser enterrats al costat de la sepultura del màrtir Feliu l'Africà.

Segle IV dC

Comencen a construir-se les necròpolis al voltant dels temples. El desenvolupament del cristianisme va provocar la generalització de la inhumació.

Segle V

Es construeix un temple a Girona, en honor a Feliu l'Africà, precursor del temple actual de Sant Feliu.

Segle IX

Es construeixen sepultures rupestres i antropomorfes. Es construeixen cementiris al voltant de les esglésies.

Segle XIII

S'incrementen els epitafis en els cementiris.

1348

Arriba a Girona la Pesta Negra, procedent de Perpinyà. Moren 1.000 persones d'una població aproximada de 8.000.

Segle XV Es construeix el mausoleu funerari del bisbe Bernat a l'interior de la catedral de Girona.

1650 Arriba la gran pesta del segle XVII, moltes de les víctimes de la qual varen ser enterrades al costat dels camins i a l'interior dels boscos.

1787 Real Cèdula del 3 d'abril de l'any 1787 de Carles III en què s'ordena que els cementiris es construeixin fora de les poblacions i es prohibeix la majoria d'enterraments a l'interior de les esglésies.

1805 Circular del 17 d'octubre per la qual les comunitats eclesiàstiques i seculares no poden construir per al seu ús cementiris diferents dels que es construeixen en les seves respectives poblacions.

1854 Reial Decret pel qual es manava que els cementiris fossin construïts allunyats de les poblacions, a la vegada que es tornaven a prohibir els enterraments a l'interior de les esglésies.

1855 Llei per la qual s'autoritza la construcció de cementiris civils.

1877 Llei municipal del dos d'octubre de 1877 dictaminant que l'administració, cura i conservació dels cementiris era municipal.

1884 Reial Ordre per la qual es va ordenar la clausura de 7.186 cementiris.

1888 Reial Ordre per la qual els cementiris s'havien de construir almenys a dos

quilòmetres de l'última casa de la població, en el cas de poblacions de més de 20.000 habitants, a un quilòmetre de la població en les poblacions de 5.000 a 20.000 habitants i a 500 metres de distància en les poblacions de menys de 5.000 habitants.

1931 Decret del 9 de juny de 1931 pel qual la competència dels cementiris civils era exclusivament municipal.

1932 Llei del 30 de gener de 1932 per la qual l'Ajuntament havia de tenir un cementiri general per a tots els ciutadans. S'havien d'enderrocar les tàpies que separaven els espais per a enterraments catòlics i civils.

1933 Reglament del 8 d'abril de 1933 pel qual es lliuraven els cementiris a l'autoritat municipal, se suprimia el caràcter religiós dels cementiris, l'existència de cementiris particulars i s'expropiava els parroquials.

1938 Llei del 10 de desembre que derogava totes les lleis republicanes i ordenava tapiar les portes que s'havien obert per tal de connectar els cementiris civils i catòlics. Reconeixia i tornava a l'església i a les parròquies respectives la propietat dels cementiris parroquials i dels que haguessin estat expropiats pels municipis i declarava una altra vegada la jurisdicció mixta eclesiàstica-civil anterior.

1978 Llei del tres de novembre per la qual no es pot fer cap discriminació en l'enterrament en els cementiris municipals ni per religió ni per qualsevol altra raó, i s'obliga a restablir la comunicació entre els cementiris civils i catòlics.

A LA RECERCA DE LA IMMORTALITAT

1

Cementiri de Sant Iscle.

8

A través de les sepultures el món del morts és present en la memòria col·lectiva dels pobles i perpetua el culte als avantpassats. Però aquest recordatori cap als nostres ancestres va molt més enllà de la recerca de la consolidació de la immortalitat, i es transforma en un manual de la nostra història. De totes maneres, hem de ser conscients que els monuments funeraris no existeixen en totes les societats, però tot i així, allà on són presents es converteixen en un important referent cultural.

Les tombes que s'han mantingut intactes durant segles es presenten com a fonts imprescindibles per a la construcció de la nostra

història. Fins i tot les restes de la vida quotidiana que s'han rescatat en alguns llocs d'enterrament ens il·lustren sobre diferents mentalitats i maneres d'entendre la societat i l'economia. Vegem-ne algun exemple: els sistemes d'emmagatzematge s'utilitzaven com a enterrament en les antigues societats agrícoles dels sepulcres de fossa; els atuells domèstics eren les urnes on es dipositaven les cendres en la coneguda precisament com a cultura dels camps d'urnes; les coves que s'utilitzaven com a hàbitats en els pobles antics eren reciclades posteriorment com a llocs d'enterrament. I en l'actualitat? Ara, els cementiris reflecteixen l'urbanisme de les ciutats, són pobles en silenci,

amb carrers i places, amb edificis de pisos i amb casetes individuals. Cada llar pertany a un morador que a voltes desitja narrar episodis viscuts al llarg d'epitafis esvaïts i d'escultures làngüides amb l'esperança d'enganyar la mort, que el porta inexorablement cap a la invisibilitat. Un passeig pels cementiris actuals, nascuts a l'empara de les ordres vuitcentistes que obligaven a l'allunyament dels cementiris de la vila, és com llegir les pàgines de la nostra història moderna i contemporània. Els nínxols, panteons, fossars i criptes narren el desenvolupament

Làpida del cementiri d'Olot.

Làpida realitzada amb terrissa vermella al cementiri de Tossa.

Làpida al cementiri de Girona.

cultural, literari i escultòric de la nostra geografia. A través d'ells observem la influència dels corrents estètics i culturals que el modernisme i el noucentisme varen impregnar en l'art funerari

Cementiri de Sant Andreu Salou.

i els efectes del romanticisme en aquelles dècimes i quartets creats per improvisats poetes.

La posició del mort i l'aixovar que l'envolta també expliquen històries que havien pertangut a la vida dels nostres avantpassats. En la cultura

megalítica l'aixovar funerari que acompanyava els difunts estava compost d'eines de treball, armes, objectes de decoració personals o recipients ceràmics amb restes d'alimentació. En les sepultures romanes s'han trobat petites ampolles de vidre, monedes, sivelles de cinturó que formava part del vestit del difunt, claus de ferro, algun punyalel o petit ganivet, objectes ceràmics i de vidre. Tanmateix, l'anàlisi de les diferents formes d'enterrament i la seva cultura material moltes vegades dona resultats que poden semblar contradictoris. Per exemple, alguns estudiosos interpreten que els cadàvers que estaven disposats en posició fetal (de costat i amb les cames doblegades a l'altura del pit) responien a un desig de retornar a la mare terra, mentre que d'altres ho veuen més aviat com un renaixement.

LA INHUMACIÓ

2

*Cova del Mas Rissec
a Lagostera.*

10

Es grans monuments megalítics que varen aixecar els pobles neolítics al llarg d'Europa són les primeres arquitectures funeràries que coneixem en el nostre continent i varen donar el nom a tota una cultura, que es va estendre a les comarques de Girona en el Neolític final (2700-2200 aC) sobretot a les Alberes-cap de Creus, a les Gavarres, i al massís d'Ardenya.

Aquests poblats inhumaven els seus morts de vegades de forma individual (cistes) i de vegades de forma col·lectiva (dòlmens), amb uns ritus funeraris diferenciats. Així, quan es tractava d'inhumacions individuals, o de parella, els esquelets apareixen sencers, generalment en posició

fetal. En canvi, si l'enterrament era col·lectiu, de vegades només hi dipositaven alguns fragments ossis. És a dir, la inhumació col·lectiva moltes vegades comporta que, en una nova inhumació, només es conserven els cranis o alguns ossos llargs dels cadàvers que havien estat enterrats amb anterioritat. En els sepulcres més recents (galeries, dòlmens simples) s'enterraven molts individus, mentre que en alguns sepulcres de corredor antics, es troba a vegades un nombre escàs de cadàvers, talment com si l'indret s'hagués reservat a membres determinats del grup.

En el neolític antic (4300 al 3800 aC) els enterraments s'acostumaven a fer a l'interior

de coves i abrics naturals, però ja en el neolític mitjà (3800-2700 aC) es van començar a erigir espectaculars monuments funeraris sota la forma de sepulcres de corredor, al costat d'altres més modestos anomenats cistes. En el neolític final (2700-2200 aC) el megalitisme s'estén a totes les comarques de Girona (sepulcres de corredor tardans, de galeria, dòlmens simples, paradòlmens, coves artificials) i en el calcolític (2200-1800 aC) en paradòlmens i coves artificials.

Les cistes són sepultures individuals, o dobles, que no es tornaven a reutilitzar i que eren cobertes per lloses petites de pedra, que de vegades revestien

també els laterals de la fossa. Els sepulcres de corredor són enterraments col·lectius que estan formats per un túmul on hi ha oculta una cambra funerària que aixoplugava els cadàvers, col·locats habitualment en posició fetal. La cambra funerària era tancada i s'hi accedia per un corredor més baix i estret. La Creu d'en Cobertella a Roses és el sepulcre de corredor més espectacular, tot i que n'hi ha altres bells exemples com la Tomba del General al cap de Creus.

Els sepulcres en galeria coberta són una evolució dels sepulcres de corredor, i han donat exponents tan notables com la Cova d'en Daina de Romanyà de la Selva. Majoritàriament aquests

*Dolmen del Mas Bausarenys
a Santa Cristina d'Aro*

monuments es trobaven a l'Empordà en el neolític final i, igual que els anteriors, eren túmuls que ocultaven una cambra d'enterrament col·lectiu segellada i connectada a un corredor més ample i llarg que en el cas dels sepulcres de corredor.

Els dòlmens simples es troben sobretot al Ripollès, a la Cerdanya i a l'Albera, i tenen com a peculiaritat que s'accedeix a la cambra mortuòria, en la majoria dels casos, pel centre del túmul. Un dels últims exemples localitzats d'aquest tipus de monument és el Salt d'en Peió a Sant Climent Sescebes.

Els paradòlmens són monuments megalítics que aprofiten blocs de granit natural i que presenten alguna manipulació artificial, com Pedra Sobre Altra, en el límit entre Llagostera i Tossa. Aquesta

*Dolmen del mas
de Puig Caneres a Darnius.*

tipologia es van construir sobretot en el neolític final i calcolític, igual que les coves naturals com la cova-dolmen del Tossal Gros (Torroella de Montgrí), que posseeix un corredor megalític d'accés.

Les coves artificials a Catalunya, característiques del calcolític, eren enterraments col·lectius que tenien l'entrada segellada amb una pedra. La majoria de les que es coneixen estan situades a les comarques de Girona (Baix Empordà i Gironès) en terrenys propers al mar (excepte la de la cova al paratge dels Rocs de Sant Julià de Canapost); la Cova de la Tuna i dels Moros a Solius, les dues coves de Ses Falugues a Begur i la cova del Mas Rissec a Llagostera.

INCINERACIÓ I INHUMACIÓ

3

*Urna que procedeix de la
necròpolis d'Agullana.*

12

A l'entorn de l'any 1100 aC l'arribada de pobles del nord i del centre d'Europa va produir el primer gran canvi cultural que les restes arqueològiques assenyalen. L'home va deixar d'inhumar els seus morts per passar a cremar-los i dipositar les cendres en petites urnes ceràmiques que o bé eren introduïdes en els antics dòlmens o bé eren enterrades en noves necròpolis que estaven esquitxades, de vegades, per pedres verticals que identificaven les sepultures. Aquest nou culte que indica un canvi de mentalitat profunda, radical, va identificar tota una cultura: la dels camps d'urnes. Can Bech de Baix, a Agullana, és un dels jaciments més importants de la península ibèrica i s'hi han localitzat més

de 400 urnes funeràries datades entre els segles IX aC i el VII aC. Altres jaciments d'aquesta cultura s'han localitzat a Empúries i més recentment, a Vidreres, al Pi de la Lliure. En canvi, a la Vall del Segre varen rebre influències atlàntiques i es localitzen necropolis tumulars d'incineració.

La cultura ibèrica es troba plenament consolidada en el segle VI aC i és una evolució de la dels camps d'urnes, que conservava trets vinguts del nord que s'havien barrejat amb trets mediterranis. Els ibers cremaven els seus morts, rentaven els ossos que quedaven, els esmicolaven i els dipositaven en urnes. El destí final d'aquestes urnes podia ser

una necròpolis (com la que s'ha localitzat a Sarrià de Dalt, al Pla de l'Horta, datada entre el 540 aC i els primers anys del segle V aC) un terreny proper a la casa on havia viscut el difunt, una peça de terra de davant mateix de la porta de la llar o l'interior de la casa, on era freqüent enterrar els nadons inhumats.

El 218 aC Corneli Escipió va desembarcar a Empúries i va començar la romanització d'Hispania, època durant la qual varen coexistir els dos sistemes d'enterrament: el de la incineració i el de la inhumació. Però, quan més avançava l'imperi més es va utilitzar la

inhumació; primer, per la influència hel·lenística en el món romà; més tard, per l'opció que va fer el cristianisme de la inhumació. Una de les característiques de les necròpolis gregues i romanes era que establien els cementiris al costat de les vies de comunicació més importants, com encara es pot veure a Atenes, al cementiri de Keramikós, i a prop dels portals d'entrada a les ciutats. En aquests cementiris havia imponents escultures i relleus aixecats sobre pedestals, esteles funeràries amb interessants inscripcions lapidàries. A les

Torre funerària de Lloret de Mar fotografiada per Casas a final del segle XIX. Durant el segle XX va ser destruïda i posteriorment reconstruïda.

Cementiri de Keramikós a Atenes.

nostres comarques els elements més destacats d'aquests antics cementiris són les torres funeràries, de les quals se n'han descobert quatre: a Vilablareix, a Empúries, a Avinyonet de Puigventós i a Lloret de Mar.

Tot i que no hi ha grans monuments verticals, l'arqueologia ha tret a la llum sengles sarcòfags que procedien d'aquestes necròpolis romanes. A Girona, al carrer Bonaventura Carreras Peralta (prop de la torre que tancava pel sud la Força Vella), al carrer del Llop (prop del portal nord de la ciutat), al carrer Ciutadans, al Mercadal. A Sarrià de Ter, a l'entorn de la Via Augusta, i a molts altres llocs: Empúries, a la Clota (l'Escala), a Roses, a Sant Pere Pescador, a Saldet (Ventalló), a la Meda Gran (Estartit), al Mirador (Banyoles), a

La tomba de Carudo

A Llafranc es va descobrir un establiment romà amb tombes de *tegulae* i una magnífica làpida paleocristiana, avui dissortadament perduda. Aquesta làpida va ser publicada i Fidel Fita la va transcriure i traduir amb aquestes paraules: "A Carudo, el seu òptim espòs, que en la pau de Crist descansa, elegit Cesària aquest monument. En aquest túmul de platja ignota, vessant llàgrimes, Cesària guarda les restes mortals del seu espòs Carudo. Aquí va anar a raure. Vellea cansada, atzarós viatge, pietós anhel de veure Déu, el feren partir d'aquesta vida. D'aquí s'absenta. Els grans camps del pur èter, elevadíssims, com a rei l'acullen. Perquè pugui jo veure un dia el paradís, la meva llum, la meva guia has de ser tu. Recorda't de la teva fidel esposa".

Ullastret, a Caldes de Malavella, al mas Castell i a Usall (Porqueres), etcètera. Aquestes necròpolis tenen en comú una important diversitat d'enterraments: àmfors, tombes amb *tegulae*, sarcòfags de pedra amb la coberta a dos vessants, tombes cobertes amb lloses de pissarra. De vegades aquestes sepultures anaven acompanyades d'aixovar funerari i de làpides recordatòries.

EL CRISTIANISME I L'OBLIGATORIETAT DE LA INHUMACIÓ

4

Necròpolis de les Goges a Sant Julià de Ramis.

14

La història del martiri de Feliu l'Africà a la ciutat de Girona, durant l'última gran persecució romana a principi del segle IV dC, va ser molt important per al desenvolupament del cristianisme a la ciutat dels quatre rius i la generalització del sistema d'inhumació. Feliu suposadament va ser mort i enterrat a Girona, i els ciutadans més poderosos desitjaven ser enterrats al costat de tan insigne personatge, a l'interior de luxoses sepultures que van importar de Roma i que havien estat esculpides pels millors tallers (com el del Sarcòfag Dogmàtic). Aquests sarcòfags (datats entre els anys 305-312 dC) possiblement havien estat dipositats en la necròpolis que hauria existit sota l'actual temple gòtic de Sant Feliu i

posteriorment van ser traslladats a l'interior, on encara romanen encastats en el mur del presbiteri al costat de dos sarcòfags de temes pagans, datats l'un a la segona meitat del segle II i l'altre a principi del segle IV.

L'indret on suposadament va ser enterrat Feliu va esdevenir lloc de culte i pelegrinatges, i durant el domini visigòtic (a partir del segle V) es va construir un temple en honor del sant, que seria el precursor de l'actual.

Tot i la generalització del ritus de la inhumació, es continuaren reutilitzant els antics cementiris romans i paleocristians i es continuava enterrant en el sòl de la mateixa llar o el seu entorn. Però paral·lelament varen néixer

noves necròpolis i es varen construir mausoleus i primitius temples a partir de la segona meitat del segle IV dC com a Empúries, Roses, Porqueres, Santa Cristina d'Aro, Sant Feliu de Guíxols i Sant Julià de Ramis, molts dels quals donaran lloc a les esglésies i cementiris propis medievals. A partir d'aquell moment la tipologia de les sepultures es va diversificar. Des del segle VI tendeixen a desaparèixer les sepultures de *tegulae* planes de secció triangular a dos vessants i en els segles VII al IX apareixen sepultures de tipus cista o caixa, fetes amb grans lloses i coberta horitzontal, sarcòfags reaprofitats del món romà, o bé imitats, i

cistes de secció triangular realitzades amb lloses que recordaven el model antic de *tegulae*. També es va iniciar l'excavació de sepultures a les roques, sepultures de planta oval i antropomorfes, simètriques o asimètriques que varen predominar en els segles IX i X allí on havia roca i on l'utilitatge de ferro permetia treballar-la. Joan Badia va localitzar dinou llocs amb sepultures rupestres a l'Empordà; al Pla de l'Estany se n'han localitzat a set llocs; al Ripollès a tres llocs; a la Selva a un lloc. Algunes de les més significatives són a Ripoll, a la cripta de Santa Maria, i a Banyoles, al voltant de l'església de Santa Maria i sota l'església de Sant Esteve.

Una de les necròpolis més importants que s'han excavat, i que s'havia utilitzat des d'època romana, és la que estava situada davant l'actual església de Santa Susanna del Mercadal de Girona que es va descobrir l'any 1890, i és idèntica a la de Caldes de Malavella, la del Mas Castell de Porqueres, la de Figueres, la de Roses, la d'Empúries, etcètera. S'han localitzat altres tombes utilitzades en temps visigot i alt medieval: a l'interior de la caserna dels Alemanys a Girona (la primera necròpolis que s'ha descobert a l'interior de les muralles) on hi havia tombes de lloses; a l'entorn de l'església de Sant Esteve de Canapost (dos

Sarcòfag romà que es troba al presbiteri de Sant Feliu de Girona.

sarcòfags de pedra sorrenca amb tapadora a dos vessants); a l'entorn de Santa Maria de Lladó (enterrament amb material d'època visigoda); a Ventalló; a Ullastret i possiblement el cementiri dels jueus a Cruïlles. Aquest últim està aïllat de qualsevol població, en un terreny boscos proper al terme municipal de Cassà de la Selva i delata un

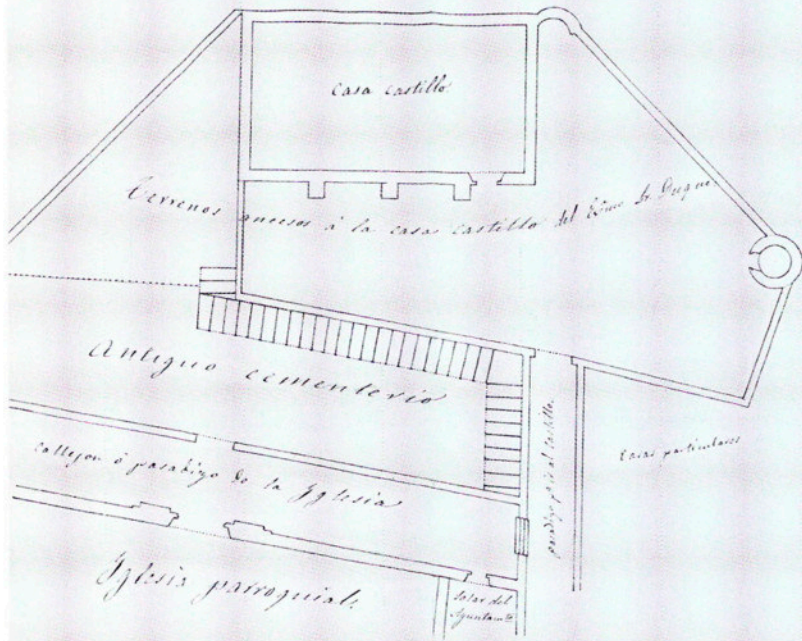
Tomba antropomòrfica del poblat visigòtic de Caulès.

antic poblament avui desaparegut. A l'igual que ho fa la gran necròpolis de les Goges a Sant Julià de Ramis (s'han descobert més de dues-centes fosses excavades en el terra, una part de les quals cobertes de lloses) que va ser utilitzada durant tres-cents anys (des de final del segle VI fins a principi del segle IX) i que ens alligona sobre antics costums funeraris com és la col·locació del cadàver directament en el terra, estirat i amb els braços creuats sobre l'abdomen, amb els peus en direcció a l'est, la mateixa direcció que tenen les tombes rupestres descobertes a Banyoles. També n'hi ha a l'entorn de l'església de Sant Esteve de Caulès (la Selva), indret avui totalment abandonat enmig del bosc, on Manuel Riu va localitzar tres tipus de sepultures: de fossa simple (de forma antropomorfa i alguna parcialment excavada a la roca), antropomorfes i sepultures no antropomorfes de lloses verticals.

L'EDAT MITJANA

5

Plànol del cementiri parroquial de Llagostera l'any 1865.

16

Tot i que ja feia dos-cents anys que les ermites i les esglésies s'envoltaven d'enterraments, el costum d'enterrar a l'interior dels pobles i al voltant de les esglésies no es va generalitzar fins a mitjans segle XI (amb excepcions) i, amb ell, el monopoli de l'església sobre la mort. És el que Philippe Àries parla de la mort domada, de la mort que cohabita amb els espais dels vius. La creació de les sagreres va ser un factor determinant per a la promoció d'aquest nou clos atès que era l'espai sagrat de totes les viles, l'espai de pau, fins i tot en temps de guerra, i l'espai comunitari, on s'enterrava els morts, es feia el mercat, se celebraven les festes i es

reunien els consells municipals i els veïns.

En les actes de consagració de les esglésies s'especificava l'ús mortuori d'aquests nous espais (en la de Sant Esteve d'Olot s'expliciten els trenta passos de terra reservats per a cementiri i lloc d'enterraments), i en d'altres documents com el que Cantó i Mascort varen transcriure en el llibre *Les muralles de Llagostera* (1999) s'exemplifica la sagrera com a nucli vital de l'activitat veïnal. Aquest document, de l'any 1707, fa referència a una reunió al cementiri per elegir dos síndics, en el mateix lloc on se celebrava habitualment el Consell General de la Universitat de Llagostera.

La família medieval anava delimitant el seu propi àmbit territorial en el cementiri parroquial, i a poc a poc, l'espai es va cloure i les sepultures es varen privatitzar convertint-se en bé material de la família, que es transmetia de pares a fills i, que, per tant, s'incloua en les clàusules testamentàries. Pere Peracaula, l'any 1555, va disposar ser enterrat en el cementiri de l'església

parroquial de Sant Joan les Fonts, en el vas on varen ser enterrats els seus avantpassats; Guillem Ramon de Farners el 1123 va disposar que el seu cos fos enterrat en el cementiri de Santa Maria de la catedral de Girona; Ermessenda Cartellà, l'any 1213, a Sant Feliu de Cadins; Pere Cenglada, l'any 1302, al cementiri de Santa Eulàlia d'Estoll, el mateix any

Els cementiris cerdans, com aquest de Guils, són extremament senzills i encara estan situats al costat dels temples parroquials.

que també a Puigcerdà Bernat Balester d'Osseja va ordenar ser enterrat en el cementiri de Sant Pere d'Osseja; A. Gaucerandi i la dona d'A. Fortis varen disposar l'any 1324 que les sepultessin en el cementiri de Sant Feliu de Llagostera. Joan Bassets, pagès del veïnat de Verneda a Cassà de la Selva, l'any 1596, va elegir sepultura en el cementiri de l'església de Cassà en el "fossar hont està sepultat dit mon pare y nos passats".

L'interior de les ciutats es va omplir de cementiris. A Girona hi havia un cementiri davant la porta dels Apòstols de la catedral i un altre al voltant de l'absis de la mateixa catedral; un a la plaça de Sant Fèlix; un davant l'església del Mercadal; un altre extramurs de la ciutat (anomenat cementiri del Rei, al carrer del Carme) i un altre a la plaça de Santa Llúcia. A Besalú hi havia cementiris a Sant Martí de Capellada, a Santa Maria i Sant Joan, a Sant Vicenç, a Santa Maria, i a Sant Pere.

De totes maneres els cementiris tal com els coneixem actualment tardaran a arrelar. Els epitafis s'imposaran a partir del segle XIII i les parets de nínxols en el segle XIX. De fet sempre han estat els poderosos, els notables, els rics, els que generalment han aixecat les tombes més belles i

Aquesta placa de Llimiana (Pallars) recorda la situació dels cementiris al costat de les esglésies.

han assenyalat les seves sepultures amb cèlebres epitafis. En canvi, les esteles del poble ras ja en l'alta Edat Mitjana solien ser senzills blocs de pedra que es col·locaven en posició vertical prop de la capçalera de la sepultura per tal d'evitar la seva destrucció en enterraments posteriors. Tenim exemples d'aquestes esteles en necròpolis medievals primitives de les terres de Girona, com les de Sant Esteve de Caulès.

També hi ha exemples d'esteles de terra cuita com la tègula descoberta al monestir de Sant Esteve de Banyoles, en la qual hi ha inscrit un epitafi, gravat l'any 1003, dedicat al monjo Lunes.

Des que les últimes voluntats dels vius s'han manifestat per escrit, els senyors i els pagesos han tingut cura d'assenyalar les disposicions mortuòries entre les quals hi ha l'elecció del lloc d'enterrament i el cerimonial que l'ha d'envoltar. Les unes i les altres donen fe tant de la categoria social del difunt com de la importància econòmica que ha tingut la mort. Cadascuna d'aquestes disposicions tenia un cost molt important: el lloc, el número de capellans que havien d'assistir, el número de misses, el número d'atxes, la quantitat de pa que s'havia de repartir entre els assistents i els pobres, a part de les donacions que el testador deixava als hereus i a l'església.

Mentre els senyors escollien el lloc de sepultura a l'interior de l'església, els pagesos s'havien de conformar amb les sepultures familiars de les senzilles necròpolis parroquials. Ponç Bernat de Bianya, senyor del *stadium* de Sant Pere Des Puig i propietari alodial de la borda de Fontbona, a Sant Joan les Fonts, el 1094, va llegar el seu cos al monestir de Santa Maria de Ripoll.

El vescomte de Bas Hug I de Cervera, "havent de marxar en host l'any 1175, va llegar el seu cos, cavall, armes a Santa Maria de Ripoll", a l'igual que els alous de Serradell i Puigcatuel, de Begudà. En Bernat de Bellvespre, cavaller hospitaler o de l'orde de Malta, senyor del *stadium* de Pulcro vespere, a la parròquia de Santa Margarida de Bianya, va disposar el 1299 que si moria essent allistat en l'exèrcit format per a la conquesta de Mallorca, el seu cos fos enterrat en el cementiri de l'Hospital de Jerusalem amb el seu cavall, llança, escut, espasa, etc. I si moria al bisbat de Girona, que el seu cos fos enterrat en el cementiri de Sant Joan les Fonts.

Pel que fa al nombre de capellans que hi assistien, la majoria eren de "furviol i tamburino", la qual cosa vol dir que només hi assistien dos capellans, nombre que augmentava a mesura que augmentava la categoria social o el poder econòmic del difunt. Pere Peracaula l'any 1555 va ordenar que dotze capellans diguessin misses resades i nocturn per a la seva ànima; que en la pròpia església li fossin fets i celebrats aquells dos sacrificis anomenats honres i al cap d'any, "en quals dies vol i mana intervinguin dotze capellans que diguin misses i els oficis de morts amb llaudes i nocturn".

Certament és difícil seleccionar un testament, però Joan Fort i Olivella ha facilitat el de Guillem Isalguer, mercader de la vila de Sant Joan de les Abadesses, i que té bons motius per ser publicat: perquè el testador va disposar el seu lloc de sepultura, perquè va dictar un gran nombre de disposicions religioses i per la diversitat dels seus llegats, entre els quals hi ha dues esclaves en ple segle XV.

"Llegats: Son cos al sepulcre de Sant Mateu del monestir. A Sant Pol sos drets acostumats. Al Sant Sagrament de Sant Pol 40 sous rendals per la cera que cremi davant sa divina presència. A l'almoïnaria de la Vila, 20 sous. Als pobres vergonyants 5 sous. Al bací de la redempció de captius 1 sou. Al bací de les ànimes del purgatori 5 sous. Funda un Aniversari major al Monestir de Sant Joan ab assistència del abat i tos sengles canoges i beneficiats. En les primeres vespres, l'ofici de difunts, i que se distribuëscan al Abat 8 diners i als canoges 4 diners, i també als demés assistents. Al dia següent Missa solemne de difunts i absolta sobre la meva sepultura ab assistència els mateixos, sa limosna, 1 diners al

Abat i 6 diners quiscun dels demés assistents, vol sigan distribuïdes als dos escolans que estessin al primer responsori del ofici. Assigna per a dit aniversari 70 lliures barceloneses, colocades en lloc segur que redituïn (redimeixin) la limosna de dit Aniversari. Mana al seu hereu que cada any per Nadal faça posar dos ciris de tres lliures que cremin davant l'altar de Santa Maria de dit monestir, tots els dissabtes del any i mentres es diu missa solemne des de Sanctus fins haver combregat el sacerdot, mano que ningú pugui disminuir la taxa de dit ciri patrin a Sant Pol. I cremin davant l'altar de Sant Gabriel ab les mateixes condicions. Disposa que se celebrin tres trentenaris de misses a Sant Amador i per això llega nou florins d'or. Deixa cent misses per la seva ànima i vol siguin de requiem, limosna 100 sous, i a voluntat dels marmessors, llega als seus fills, l'legítims Rafel i Bernat, i Feliu Isalguer son nebot, fill de Joan Isalguer, també fill seu, en parts iguals, tota la part que té en el Noc nou construït en el Prat dels Molins, i ses rendes en parts iguals, i si no volen acceptar passin a mon fill Joan. Deixa al seu fill Rafel les rendes del mas Montsalvatge per a si vol vendre'l deu parti-se'l ab son germà Joan en parts iguals. També mana a son germà Joan que faça crear un ciri a la Capella de Sant Miquel mentres hi deien missa, des de Sanctus a la comunió. També llega al seu fill Bernat un camp de pertinències del seu mas Tolosa, ab la condició qu'ell i els seus hereus deuen enviar un prevere a Surroca en el dia de Sant Martí i Sant Nicolau per a que ajudin a la celebració del ofici major en la seva festa, a lo mateix hi obliga el seu hereu. Llega també a dit fill Bernat la casa que posseïa en el lloc nombrat els Tints de dita vila, en quin lloc edifica Bernat una nova casa i l'hort en l'horta de dita vila. A Angelina, esposa de Joan Tolosà, hostaler, filla meva, per a tots drets legítims, 25 sous

barcelonesos a més del dot. A Francisca, filla d'Angelina, 50 sous barcelonesos. Als demés fills d'Angelina, 10 sous.

A Violant, esposa de Guillem Gironella, apotecari, 25 sous, a més del dot rebut ja. Així és, a tots els meus nebots i nebodes, fills del sobredit 10 sous.

A Joana, filla de Joan Isalguer, fill meu, 20 sous. A tots els fills i filles de Joan Isalguer 15 lliures, i si morian antes de casar-se debian retornar a la herència ab les esposas de Joan i Rafel, sos fills, 25 sous, i a cada fill 10 sous.

A Rafel Isalguer, son fill, doctorat de nou, tots els llibres de qualsevol classe que sigan comprats per ell i la seva casa major ab sos mobles i una vinya que n'hi havia sota lo mur allà, de dita casa per la seva vida, i després deu tornar a la herència.

A son fill Guillem, prevere, una cambra de la seva casa ab son llit i robes corresponents, i mana que tant en Rafel com en Guillem s'els mantinga de manutenció i si no volen viure junts dits fills, a Rafel li dona una casa qu'ell acostumava habitar que havia comprat a Joan Libra.

A Feliu, fill de Joan Isalguer li deixa un hort que tenia prop del pont. Als marmessors, 20 sous. Mana que Juliana, esclava seva que serveix bé i honestament al hereu seu per 4 anys, després siga declarada lliura. També que Joana, esclava seva, fill de Salònica, que servesca 8 anys al seu hereu, i que després li donguia 20 lliures de dotació per a maridar-se.

Hereta a Joan i per ordre correlatiu a tots els fills i nés i netes fins a l'extinció del nom Isalguer gravant-los a tots. Fou casat tres vegades”.

Arxiu del monestir de Sant Joan de les Abadesses (I38) Notaria. Testaments. Notari Jordi Rafeol (1450-1461). (C30) Inventaris i notes de Mn. Josep Masdeu. Selecció del testament i transcripció: Joan Fort i Olivella.

MORT I ESGLÉSIA, ELS CEMENTIRIS DINS ELS TEMPLES

6

20

L'interior dels temples religiosos i els claustres són autèntiques necròpolis. En travessar la porta d'entrada a les esglésies, monestirs, convents i catedrals i la porta d'accés als seus respectius claustres, trepitgem lloses que estan cisellades amb els noms dels antics moradors i observem els sarcòfags suspesos de les parets de les naus. De totes maneres no són uns avantpassats qualssevol els qui dormen darrera aquestes pedres: o bé són capellans i membres de comunitats religioses o bé hostes il·lustres i personatges influents, que havien dotat d'importants beneficis l'església per tal d'assegurar la salvació de l'ànima.

Una de les escultures de l'impressionant conjunt gòtic de Bernat de Pau a la catedral de Girona.

Derechos reservados © Cabildo de la Catedral de Girona.

També els membres de les comunitats, tant religioses com civils, solien tenir un espai reservat a l'interior dels temples. Els abats de Sant Feliu de Guíxols, des del segle XI al XVIII, eren enterrats a l'antic altar de Santa Creu; en canvi, els monjos, a partir del segle XVIII, eren sebollits sota unes lloses de marbre en el presbiteri del temple monacal; i els mariners, els ermitans i els guàrdies del castell de Sant Elm ho eren davant l'antic altar de Sant Elm.

Els membres de la confraria de la Puríssima Sang de la ciutat de Girona eren enterrats a l'església del Carme de Girona, mentre que els d'altres confraries i ordes mendicants ho eren a l'església de Sant Feliu i al convent de sant Francesc. Els de la confraria de Sant Eloi de Besalú eren enterrats al monestir de Sant Pere.

La legislació vuitcentista va voler trencar aquest poder

eclesiàstic sobre la mort i, en la Reial Cèdula de 1787, Carles III va prohibir la majoria d'enterraments a l'interior de l'església. Aquesta normativa va ser reiteradament incompleta però va ser refermada en disposicions posteriors.

En línies generals es pot dir que quan es varen inaugurar els nous cementiris fora dels recintes urbans, els poderosos ja no es van enterrar a l'interior dels temples (fet que va repercutir negativament en els ingressos de les parròquies i comunitats religioses) i varen construir espectaculars panteons en els cementiris.

Tanmateix, a l'interior de les esglésies hi havia, no sempre, un lloc reservat a unes personetes menudes i innocents conegudes com a albats (nens morts abans de l'ús de la raó) que fins i tot suplien o acompanyaven les relíquies i eren dipositats sota els altars.

Les relíquies, aquests petits fragments del cos, i/o elements que estan relacionats amb sants o amb Jesucrist són, en la seva gran majoria, absolutament falses, però es varen convertir en les protagonistes d'un comerç importantíssim durant l'edat mitjana. Hi ha sants que estan

repartits en nombrosos països, en centenars de llocs; i és que l'indret que posseïa un nombre més important, en quantitat o qualitat, de pessics de santedat es convertia en un lloc de pelegrinatge; és a dir, en un centre econòmicament i socialment molt important.

Els paviments originals de les esglésies estan sembrats de llosetes que cobreixen sengles sepultures.

Els registres de lletres

En els registres de lletres es localitzen nombroses llicències per gaudir de sepultura a l'interior de temples parroquials. Llegim-ne alguns exemples:

1688, Salvi Pla per tenir sepultura a Cassà de la Selva.

1690, Joan Ferrer, notari de Verges de tenir sepulcre a la parròquia.

1689, Rafel Molinas, negociant de l'Escala, de tenir tomba a la parròquia.

1689, Pere Joals, pagès i familiar del Sant Ofici de Riudellots de la Selva, de tenir tomba a la parròquia.

1690, Francesc Farró, metge d'Hostalric, de tenir tomba a la parròquia.

1690, Pere Molar, pagès a la parròquia de Llers i Josep Aymerich, sabater, per Riudellots.

1690, Família Noguer de Segueró, de tenir tomba a la seva parròquia a la capella de Sant Crist que s'ha de construir.

1692, Jaume Axandri, notari de Llagostera, de tenir tomba a la capella del Roser de la seva parròquia i a Josep Castellar, per Montagut, també al Roser.

MARQUÈS, J. M.: Registre de lletres de l'Arxiu Diocesà de Girona.

L'ART DE LA MORT

7

Les tombes del desert palmirià (Síria).

temples rupestres de la mítica Petra, a Jordània.

Dissortadament, al llarg de la geografia catalana no posseïm monuments funeraris de tal magnitud, i els megàlits són, amb diferència, els més espectaculars. El que sí hi ha són sarcòfags bellíssims, excel·lentment esculpits, que ens ha deixat la cultura romana, la paleocristiana i la medieval,

22

Els monuments funeraris són els elements que més han perdurat de les diferents civilitzacions, i s'han erigit en referents de l'arquitectura i de l'art del seu temps. Hi ha megàlits, tombes rupestres, túmuls, piràmides, sarcòfags, galeries subterrànies, fosses, panteons, hipogeus, nínxols... que sepulsen cossos i cendres de familers, centenars o desenes d'anys.

La majoria dels grans monuments mortuoris s'han aixecat per conservar el record dels poderosos: emperadors, faraons, reis, dictadors... Dictadors del nostre segle amb posicionaments tan diferents com Franco, Mao o Atatürk

tenen a les capitals dels països que varen guanyar a sang i foc monuments de dimensions gegantines, grandiloqüentment ostentosos.

Sense dubte, els monuments funeraris més populars són les piràmides d'Egipte, tot i que els han segrestat els hostes i les joies, i els han despulat del recobriment exterior. Però no hem d'oblidar altres exemples d'arreu del món que són igualment impressionants com el temple dels guerrers a Xi'an i les tombes Ming, a Beijing ambdós a Xina; el túmul de Nemrut Dağı i els sarcòfags rupestres licis a la península d'Anatòlia; les mastabes egípcies; les torres funeràries del desert palmirià a Síria; i els

Sarcòfag lici a Xanthos (Turquia).

amb estètiques ben diferents. Els dos primers solen narrar històries a través de magnífics relleus mentre que en els tercers preval l'estàtua jacent del difunt en un últim intent d'enganyar la mort. No podem fer una llista exhaustiva d'aquestes obres d'art destinades a contenir les despulles de sants màrtirs, religiosos i, sobretot, poderosos, però n'esmentarem alguns.

El temple de Sant Feliu a Girona ofereix una mostra molt rica quant a sepulcres d'època romana i paleocristiana, i la catedral de Girona l'ofereix d'època medieval. Un lloc preferent en aquesta necròpolis catedralícia l'ocupa la sepultura

Sarcòfag de Gilibert de Cruïlles, que actualment es troba al museu d'art de Girona.

del bisbe Bernat, del segle XV, que és considerada una obra importantíssima del gòtic català i que formava part d'un mausoleu funerari d'una gran monumentalitat. Una descripció magnífica del caràcter mortuori de la catedral de Girona es pot llegir a l'obra de Narcís Jordi i Aragó *Girona ara i sempre*, editada per la Diputació de Girona l'any 1982.

En el museu d'art de Girona hi ha el sarcòfag de Gilibert de Cruïlles, procedent de l'antic convent dels framenors de Girona, del segle XIV. El difunt hi és representat amb la cota de malla, i les creus del llinatge en relleu inunden el sarcòfag.

Com no podia ser menys, una altra seu comtal, Castelló d'Empúries, posseeix un notable conjunt funerari: les tombes del comte Ponç Hug V, dit Malgaulí, i el seu germà Hug.

La imponent tomba del tresor a la mítica Petra (Jordània).

Aquest conjunt, del segle XIV, que originàriament havia estat en l'antic palau comtal, consta de dos sarcòfags sobreposats amb les estàtues jacent dels nobles cavallers en la part superior amb les testes descansant sobre un coixí i un gos als peus. A la paret hi ha relleus on es representen les ànimes camí del paradís, i en el frontal dels sarcòfags hi ha esculpits diferents personatges.

ELS CEMENTIRIS CIVILS

8

*Cementiri civil de
Sant Feliu de Guíxols.*

Una llei del 1855 deia: “En todas las poblaciones donde la necesidad lo exija a juicio del gobierno, se permitirá construir cementerios adonde sean conducidos, depositados y sepultados, con el respeto debido a los restos humanos, los cadáveres de los que mueran fuera de la comunión católica”. Els anys 1855, 1871, 1872 i 1882 es van publicar noves disposicions que feien referència als cementiris civils. Finalment, l’any 1883 es va obligar els ajuntaments, que fossin caps de partit o que tinguessin més de 600 veïns, a tenir un cementiri laic al costat del catòlic, amb una entrada i un tancament independents.

Tot i aquesta obligatorietat, la majoria dels pobles i ciutats varen esperar que la voluntat expressa d’un difunt per ser enterrat en un cementiri no catòlic fos l’excusa per construir aquest nou recinte. Josep Clara explica en la seva monografia *Els protestants* que l’any 1877 es va voler enterrar un anglès, Mr. Butler, fora del recinte catòlic de Palafrugell, i que el cònsol anglès, Wiliam Bradley, va fer la corresponent petició al vicari. A Sant Feliu de Guíxols la mort d’un súbdit estranger, en aquest cas alemany, també va ser l’espoleta per a la creació d’un

ser habitual que les excomunionis es redimissin amb diners.

De totes maneres hi havia qui no volia ser enterrat en el cementiri catòlic. L’eclosió de peticions per a la construcció de cementiris civils es va produir a mitjan segle XIX, de forma paral·lela a la introducció i acceptació dels corrents liberals, federalistes i ideologies maçòniques, sobretot en els pobles i ciutats surotaperes, i, també, per l’establiment a la Costa Brava de famílies nord-europees de creences protestants. La legislació es va anar adaptant a la nova situació. Una Reial Ordre de l’any 1831 demanava que s’assenyalessin llocs en tots els punts de residència dels cònsols anglesos per a enterraments.

Durant segles i segles la jurisdicció sobre els cementiris va estar en mans de l’església, la qual negava la sepultura en el recinte sagrat als no batejats i als batejats en els següents casos: els empestats, els que abans de morir no donessin algun senyal de penitència; els notòriament apòstates, heretges, cismàtics, i des que existí la maçoneria, els maçons o adherits a societats que ho fossin; els excomunicats, els suïcides, els morts en duel, els que manessin que el seu cadàver fos cremat, i els altres pecadors públics i manifestos. Tanmateix aquesta llarga llista amagava moltes vegades la necessitat de l’església d’obtenir ingressos extres i així, per exemple, durant l’edat mitjana va

cementiri no catòlic. L'any 1879 va morir Emilio Straub i des del govern civil varen escriure a l'Ajuntament dient que el cos del difunt s'havia de sepultar "en un ángulo de la plazuela que existe frente al Cementerio" i que "debe construirse contiguo al Cementerio, pero con la debida separación, una cerca donde puedan ser enterrados con decencia y el respeto debido a los restos humanos de las personas que mueran fuera del gremio de la iglesia". Tot i així, el nou cementiri civil no es va inaugurar fins l'any 1885. A Figueres varen ser més primerencs i abans de l'any 1854 ja comptaven amb un

recinte civil al costat del catòlic. De totes maneres ben aviat es va prohibir l'enterrament en aquell recinte, i l'any esmentat anteriorment en Pere Sicras va haver de ser enterrat sota un olivar. No va ser fins l'any 1868 que es va permetre la inhumació altra vegada en el recinte civil.

Gaziel explicava de forma divertida la relació entre els dos recintes, el catòlic i el civil, que els diferents governs han obligat a coexistir aixecant i enderrocant les parets que els separaven i que els connectaven. "És veí del cementiri catòlic, per paret mitgera; i s'esdevé un fet ben

curiós entre l'un i l'altre: que tan aviat són amics com renyits –igual que les criatures. En temps que en podríem dir normal (si més aviat no fos rar), es pot passar com qui res de l'un a l'altre, talment entre veïns agermanats pel mateix ofici. Si bufen, però, vents de ponent, llavors empareden el pas amb un envà, i els dos cementiris queden incomunicats, cadascun amb el seu portal propi". Concretament, la segona República va fer enderrocant les parets que els separaven, el franquisme va obligar a tornar-les aixecar i la democràcia les ha tornat a enderrocant.

Tomba amb simbologia maçònica al cementiri municipal de Maçanet de Cabrenys.

Negació de sepultura eclesiàstica

L'any 1859 es va negar sepultura eclesiàstica a un home de Llivia perquè "según informe del parroco, aquel desgraciado, no solo fue impenitente a la hora de la muerte, sino que era voz pública el no haber querido nunca sujetarse a confesión sacramental desatendiendo las amonestaciones del médico, del vicario y hasta las súplicas del párroco durante su última enfermedad para reconciliarse con la iglesia"

MARTÍNEZ ALCUBILLA, Marcelo: Diccionario de la Administración Española, volum 2, pàg. 298, 1886.

En Francesc Matlleria de Palafrugell va ser un personatge molt peculiar que va escriure un testament hològraf (testament escrit íntegrament de la mà del testador) l'any 1917. Les clàusules d'aquest testament són realment extravagants i a més conté unes dosis de sarcasme inusuals en aquests tipus de documents.

“Empezemos primero por el alma: Dejo mi alma a repartir entre todos los diablos; si es que la quieren y ... y andan bastante listos para cogerla... y sinó – la guío yo mismo- y aseguro yo – que vuelve al abismo- de donde salió. Y basta de alma, pues con lo dicho sobra para deducir el concepto que tengo de ella. Quiero y dispongo que mi cadáver sea encerrado en una caja sólida de madera ordinaria, que a la madrugada siguiente después de mi muerte, antes de salir el sol, se cargue el ferétero en una carreta o carro, que se cubra de hierba y paja para que no se note, y que lo conduzcan a mi finca llamada Roca de Ases, sin más acompañamiento que el animal para tirar del carro, que el carretero para guiarlo, y dos hombres para cabar (sic) la fosa y enterrarme.

Deseo que sea en lo alto de la finca y se haga lo posible para disimular mi sepultura. Si alguna autoridad competente se opusiera a que se cumpla mi voluntad, entonces que cargue ella con el muerto, y si quiere que lo... sale. Lo que antecede es sólo en el caso que muera a

Palafrugell, pues si muero en otra parte que me entierren donde quieran pero partiendo siempre de la, que sea lo más modesto y económico posible, sin acompañamiento, como cualquier otro animal, pues pertenezco a la peor raza. Dispuesto ya lo que concierne al cuerpo, paso a distribuir mis bienes terrenales, aunque no sea más que para evitar en lo posible se entrometan los curiales. Lego a mi compañera, consocia y administradora de mi casa Sra. Concepción Mascort y Quintana, natural de San Feliu de Guíxols, la casa habitación de Palafrugell, sita en la Plaza número 9, con todos los enseres muebles, ropas, alhajas, dinero documentos de crédito y todo cuanto encierre que haya sido de mi pertenencia, a su libre disposición, menos el inmueble de la casa. De la casa quedará usufructuaria, pudiendo emplearla como lo convenga, pero después de ella, quiero pase al Instituto o Comandancia de la Guardia Civil, que en el caso que la acepte, no debe venderla, enajenarla ni arrendarla pues debe servir exclusivamente para su servicio.” (...)

Les altres propietats les llega a l'asil de Palafrugell i a l'hospital municipal de Palafrugell fent constar que “El usufructo, o producto neto de las fincas que lego a los dos establecimientos benéficos ASILO y HOSPITAL, deseo que se inviertan exclusivament en provecho de los enfermos, de

En aquest nínxol del cementiri civil de Palafrugell és enterrat Francisco de Matlleria.

los pobres, de los albergados, y de las Sras. o hermanas que los cuidan; ni una sola perra para la Iglesia, ni un céntimo para los curas. Confío en que el Ayuntamiento velará por la probidad de la administración.

En cuanto a lo expuesto sobre la manera de cómo deseo que me separen de los mortales y de los muertos, suplico que se me respete mi última voluntad, pues sin perjudicar ni molestar a nadie, pues quiero que se haga todo con el mayor silencio, sin ruido de campanas, aunque tenga que pedirse autorización me parece que nadie debe oponerse a ello. Me abstengo de nombrar Albacea por no conocer persona que en aquel momento pueda estar dispuesta y quiera cumplir con tal misión, así es que delego a mi compañera la Sra. Concepción Mascort para que en seguida que me vea en peligro de muerte o después de ella, designe el que quiera y pueda servir, procurando que dicho nombramiento recaiga en persona formal, activa y de buena voluntad, hecho esto, no debe cuidar de nada más que de guardar la casa, pues no quiero que entre

nadie en ella sin su permiso. Para que me agradezca nada, y por si alguien después de ella tuviera intención de hacer interior o exteriormente alguna cosa en honra o provecho mío, o para mi memoria, para que desista de ello digo:

Que si yo hubiera podido repartir entre otra clase de animales esas cuatro migajas de que la Ley me permite disponer, no hubiera querido que ese bruto a quien llamamos hombre se aprovechara de una sola de ellas, pero como todo a de ir a parar a sus manos aunque sea para patearlo... por eso lo he dispuesto de ese modo.”

Dissortadament els desitjos d'en Matlleria no es varen complir, i el seu enterrament és dels més sonats que es recorden, amb acompanyament d'orquestra inclòs.

El contingut del testament està extret de: MOLINAS, Lluís; PIERA, Joan. *Palafrugell ahir*. Ajuntament de Palafrugell/ Caixa d'Estalvis Provincial. Palafrugell, 1982.

PROCESSIONS I DANSES PER CONJURAR LA MORT

9

28

Les epidèmies i les pestes eren considerades un càstig diví que només podien ser aturades per la clemència de Déu, que era demanada mitjançant processons multitudinàries. Els dos actes més coneguts són la dansa de la mort de Verges i la processó del pelegrí de Tossa, que han estat protagonistes de sengles monografies, però no podem obviar d'altres manifestacions que es poden constatar a la documentació conservada arreu de la geografia de les comarques.

La gran pesta de mitjan segle XVII va ser una de les que va auspiciar la creació de més manifestacions religioses per a conjurar-la. A Oix "...feram un

*La mort amb la dalla
a la dansa de la mort
de Verges.*

vot per set anys de anar ab professo a la Santa Majestat i comensarem lo any mil sis cents cinquanta i sis a la Santa Majestat suplicantla tingues per be de guardarnos del contagi...". A Girona, segons Chia, "los jurados, de regreso de una procesión celebrada en acción de gracias por la cesasion de la peste, se dirigieron a la morberia, limpia ya y desinfectada, procediendo con toda solemnidad su clausura". A Girona, l'any 1650, es va celebrar una solemne processó, idèntica a la que tenia lloc el dia de Corpus, amb totes les confraries, estendards, lluminàries, l'àliga,

gegants, dracs i música. A Olot es va celebrar una gran processó pels carrers de la ciutat portant la imatge de la Verge del Tura. A Llançà, per Sant Sebastià varen fer una processó a la capella de Santa Maria del Port i allí tots els habitants de la vila, inclosos els que l'havien abandonada, van fer un vot amb la finalitat de convenir la celebració d'una festa per Sant Sebastià, en el cas de rebre remei i consol en els treballs que la població patia per causa del contagi. A Banyoles després de deslliurar-se de la malaltia varen prometre traslladar durant tres anys consecutius el cos de Sant Martíria des de l'església del monestir a la de Sant Esteve.

La devoció a Sant Sebastià com a foragitador de les pestes és molt antiga. A Sant Joan les Fonts es va iniciar a l'edat mitjana, a causa de la pesta negra. Però l'epidèmia que va popularitzar la figura de Sant Sebastià com a protector contra la pesta va ser la de mitjan segle XVII. A Sant Sebastià se li varen afegir altres sants que l'ajudaven, com Sant Roc i Sant Pal·ladi, a Llançà; Sant Roc, Sant Cristòfor i la verge del Tura a les comarques garrotxines; Sant Francesc de Paula a Girona, o la Mare de Déu de les Cordes (més tard coneguda com de les Sogues) a

Sant Sebastià va ser el sant més advocat contra la pesta.

Cassà de la Selva. D'aquest últim lloc hom conta que en certa ocasió les campanes de Cassà varen començar a repicar amb insistència. Els veïns, estranyats, es dirigiren a l'església i veieren amb sorpresa, junt a la soga de la campana, la imatge de la Verge. El campaneig va coincidir amb la fi d'aquella epidèmia de pesta. Des d'aleshores la imatge va ser coneguda com la Mare de Déu de la Corda.

La Mare de Déu de les Sogues o de les Cordes, de Cassà, va foragitar la pesta.

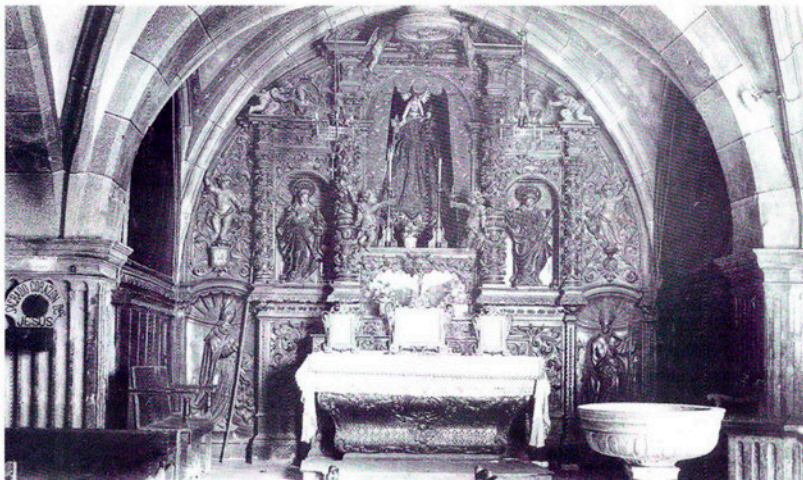
A Ruplà també ballaven la mort

La dansa de Verges és la manifestació més important de casa nostra a l'entorn de la mort. De totes maneres, com que ha estat a bastament estudiada i ha merescut un monografia dins aquesta mateixa col·lecció, reflectim en aquest apartat la dansa de la mort que es ballava a Ruplà a la segona meitat del segle XIX:

“Altra costum que s’pert. En las professons de Semana Santa he vist encara fa poch anys, en un poble del Empurdá (Ruplà, prop La Bisbal) la Mort ab sa dalla. Lo qui fa la Mort és generalment un jove alt, molt magre y escarrabillat. Se vesteix d’un trajo de cotó molt ajustat al cos, peus,

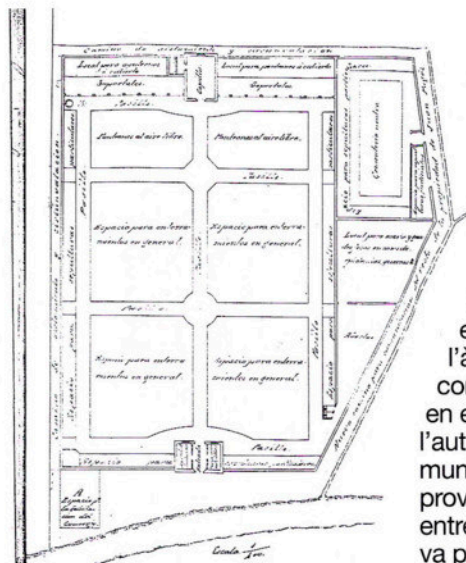
camas, brasos y mans, hont hi ha pintats tots els ossos que forman una calavera. Son cap està cobert de un cráneo de cartró ab cara de cap de mort; de manera que la il.lusió és completa. Porta á les mans una gran dalla; passa tot davant de la professó, y ab só de tabal salta, brinca, bota, balla fent mil contorsions, desllodrigantse, donant cops de dalla ensá, enllà, al devant, al darrera, corrent, parantse... Ara tothom se n’riu, pero hem de creure que avans eixa calavera entremaliada causava un sant terror”.

BOSCH de la TRINXERIA, Carles: “Costums que s’perden”, dins Miscel·lànea Folk·lòrica, Barcelona: Arxiu de Tradicions populars, 1981, p. 3-4 (1ª ed: 1887)

EL CEMENTIRI AL SEGLE XIX

10

Plànol del cementiri de Cassà de la Selva l'any 1886, a la dreta del qual s'observa el cementiri neutre amb accés independent, i la zona destinada a avortaments, i a epidèmies i guerres.

dinàmics tal com ho havien estat durant l'edat mitjana. En l'àmbit jurisdiccional va comportar el traspàs de poders en el monopoli de la mort, de l'autoritat eclesiàstica al poder municipal, la qual cosa va provocar seriosos enfrontaments entre les dues institucions, com va passar a Palafrugell, Olot o Cassà de la Selva, entre d'altres.

30

A final del segle XVIII Carles III ordenava la construcció dels cementiris fora de les poblacions adduint raons higièniques i sanitàries. Tot i aquesta disposició, la creació d'aquests nous camps sants no es va generalitzar fins pràcticament la segona meitat del segle XIX, i en moltes poblacions de reduïdes dimensions no es va produir fins la guerra civil del segle XX, o no es va produir mai.

Segons la Reial Cèdula de 1787, els cementiris es construïren "fuera de las poblaciones (...), en sitios ventilados e inmediatos a las parroquias, y distantes de las casas de los vecinos; y se aprovecharan para capillas de los mismos cementerios las ermitas que existan fueran de los

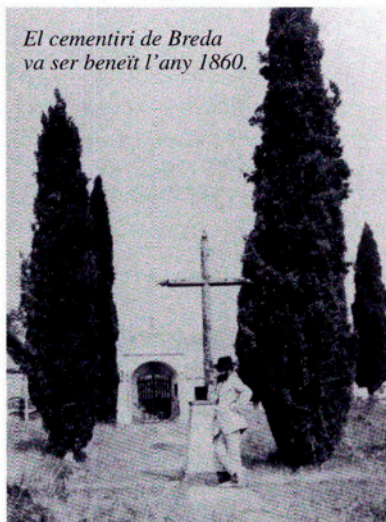
pueblos". Atesa l'escassa efectivitat d'aquesta llei, es varen dictar nombroses disposicions posteriors, alguna de les quals reglamentava la distància des l'última casa al cementiri: dos quilòmetres en el cas de poblacions de més de 20.000 habitants, un quilòmetre en les de 5.000 a 20.000 habitants i 500 metres de distància en les de menys de 5.000 habitants.

L'aplicació de les diferents ordres va tenir una gran transcendència tant en l'aspecte urbanístic com jurisdiccional. Urbanísticament va comportar l'alliberament d'un espai al centre de les viles i ciutats, les actuals places a l'entorn de les esglésies, que recuperaven les antigues sagreres com a espais públics, vitals i

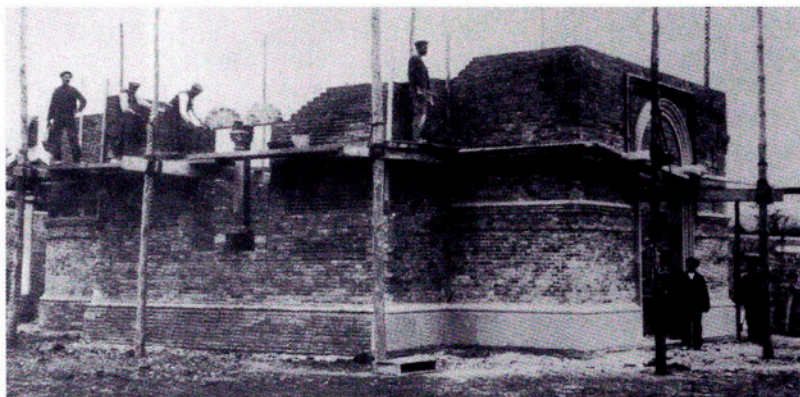
Aquests nous cementiris vuitcentistes tenien espais perfectament delimitats: un edifici destinat a l'administració, una plaça per als carruatges, un edifici destinat a dipòsit de cadàvers, una fossa comuna (per a les persones que no tenien nínxols ni panteó), parcel·les i nínxols particulars, un espai per a nonats, una sala per a les autòpsies, etcètera. Tots els cementiris també comptaven amb una capella (que normalment s'inaugurava un temps després que entrés en funcionament el cementiri) que era l'element que substituïa el temple parroquial i feia palesa l'autoritat eclesiàstica.

Un altre element important va ser la configuració del clos com a jardí funerari. Es varen publicar manuals

per a la resolució d'aquests espais on es donaven les instruccions no tan sols per a la selecció de les espècies sinó per a la mateixa ordenació. Per exemple, el cementiri de Llagostera conserva el caràcter de jardí funerari, esquitxat per sengles panteons noucentistes i neoclàssics i

El cementiri de Breda va ser beneït l'any 1860.

Construcció de la capella del cementiri de la Bisbal l'any 1913.

delicioses escultures exemptes. De totes maneres, en nombroses viles i ciutats, els primers cementiris que es van construir allunyats del temple parroquial es bastiren de manera molt temporal. Per exemple, a Palafrugell es va construir un nou cementiri l'any 1816, a la baixada dels Forns i al final l'any 1885 es varen començar les obres de l'actual cementiri al paratge de la Morena. A Girona l'any 1809 es

va construir un nou cementiri al costat del monestir de Sant Daniel i el 1829 es va inaugurar el de Vila-roja. A Cassà de la Selva varen construir un nou cementiri en els anys quaranta del segle XIX al peu del camí de Sant Andreu Salou, però l'any 1889 ja va entrar en funcionament l'actual.

31

Menjar allioli i beure vi per a transportar els cadàvers

En aquest document de l'any 1817 es donaven les instruccions necessàries per traslladar els cadàvers d'un cementiri a un altre.

(...) "disponga V.E. que abran hoyas grandes en el nuevo cementerio para recibir en ellas los Cadáveres y despojos humanos del antiguo, que se conducirán de una parte á otra en andas cubiertas con sabanas ó mantas. Esta operación debe hacerse de noche, y quanto mas pronto mejor para aprovechar

el frio de la estacion. Tanto para la seguridad de la salud de los que trabajen en esta maniobra, como para iluminar conviene que se enciendan un crecido número de fuegos de leña sobre parrillas de dos ó tres palmos de alto; con lo que se consigue una corriente de ayre que eleva los vapores

mefíticos, y á mas el fuego es el grande purificador. (...) Durante la maniobra será bueno que los trabajadores tengan vino y manteca de ajo y aceite llamada en la Provincia all y oli."

Sèrie de Correspondència de l'Arxiu Municipal de Palafrugell

EL CEMENTIRI A LA CIUTAT

11

32

Els closos dels cementiris de les ciutats són necròpolis relativament joves dins la història urbana, que no superen els dos segles d'antiguitat. Precisament la creació d'aquests nous recintes funeraris va coincidir amb el moment de màxima expansió de la ciutat, i es varen construir com un mirall d'aquesta, ja que s'estructuraven amb carrers i places flanquejats per nínxols que recordaven els edificis de pisos. Aquesta febre constructiva mortuòria també va coincidir amb el moment d'eclosió del neoclassicisme, i aquest va ser l'estil imperant en els nous cementiris, que van anar incorporant, a mesura que avançava el segle, tots els canvis estilístics. Paral·lelament,

Dol davant d'un nínxol del cementiri de Figueres.

els nous materials que s'introduïen en el món de la construcció, com la terra cuita i el ferro fos, també varen ser utilitzats.

Un dels cementiris més antics és el de Figueres, el primer recinte del qual data de l'any 1817. L'estil neoclàssic és l'imperant en aquest clos, i en són bons exemples la taula de pedra per als responsoris, la tomba de Maria Cayolà i Casanovas, de l'any 1846, la Rexac, de l'any 1849, i la Jordà Ramoneda, de l'any 1850 aproximadament. També hi ha tombes modernistes realitzades per

diferents arquitectes i escultors. L'arquitecte J. Azemar va realitzar la tomba de Galter cap al 1900. L'arquitecte L. Albareda i l'escultor V. Vallmitjana varen intervenir en la tomba Garreta l'any 1906. L'arquitecte Pelai Martínez va projectar la tomba Corbera (juntament amb l'escultor M. Fuxà), la tomba de Josep Guillamet i la tomba de la família Avellana (juntament amb l'escultor F. Marés). També hi ha tombes eclèctiques com la de Tomàs Roger, de l'any 1881. En el clos civil, pot destacar-se la tomba de Serra Causa de l'any 1882, i la de Lluís Darnés, de l'any 1918.

El cementiri de Ripoll també té notables obres del tombant de segle XIX. Tot just franquejada l'entrada, que conserva elements neoclàssics, caminem per un ampli passadís central, a banda i banda del qual hi ha tancats de xiprers espessos darrera creus que marquen les sepultures. En aquest clos, al costat dels exemples d'art lapidari modernista i neoclàssic, cal destacar els monuments mortuoris construïts recentment que recullen elements de tradició clàssica.

El cementiri de Girona, situat a Vila-roja es va inaugurar el 1829, on es varen traslladar les restes de molts dels enterrats a l'interior de les esglésies conventuals i en els antics cementiris. Com en tots els altres cementiris ciutadans, en el seu interior hi ha obres remarcables dels artistes de l'època. Un dels elements més notables d'aquest cementiri és

El cementiri de Girona

“A la tanca del cementiri, l'oncle Rafael hi havia fet esculpir en pedra serpents recargolades i llops voraçs. Més enllà de la façana començava la ciutat dels morts, ordenada geomètricament en places i carrers. Com a l'altra ciutat, molts indrets feien pujada i calia guanyar graons per ascendir muntanya amunt, pel paisatge dolç del turó de les Pedreres. A l'avinguda central, presidida per una creu i flanquejada de xiprers, s'hi alçaven monuments de mal gust, tombes neoegípcies, neoromàniques i neogòtiques, fins arribar a la capella neoclàssica del fons. A banda i banda s'obrien els carrers amb els nínxols en sèries, l'un al costat de l'altre, com cases de lloguer: alguns farcits de flors,

ornats amb retrats ovalats i lluent, coberts de plantes de plàstic, d'altres solitaris, freds, abandonats. A la terra, a vegades remoguda de poc, hi creixien creus de ferro rovellat i de fusta corcada de les pluges. Jo avançava sota els pins gegants, entre boixos retallats i mates de flors grogues, encuriósit per les inscripcions de les tombes, i repassava els cognoms coneguts de les famílies, les edats dels difunts –des dels onze dies fins als noranta-vuit anys-, els oficis dels morts –“constructor de carros –doctor en ambos derechos –comisario de guerra”.

ARAGÓ I MASÓ, Narcís-Jordi: *Girona ara i sempre*. Diputació de Girona. Girona, 1982.

la tanca exterior, construïda per Rafael Masó l'any 1919, i la capella neoclàssica, construïda

l'any 1851, entre d'altres obres remarcables dels artistes de l'època.

Detall d'un dels conjunts monumentals de Figueres.

Pisos de nínxols en el cementiri de Palafrugell.

OLOT

12

La mort a la tomba de la família Danés.

34

En el nucli urbà d'Olot van coexistir fins al segle XIX diferents cementiris: el de l'església de la Mare de Déu del Tura, el de l'església parroquial de Sant Esteve, el de l'església del Carme i el de l'església dels Dolors (possiblement annex a l'Hospital de Sant Jaume).

L'any 1821 es va inaugurar el nou cementiri d'Olot al peu de la gredera de la muntanya de Sant Francesc, o Montsacopa, clos que va ser ampliat l'any 1893. El primer recinte que es va construir és el que està més a prop del barri del Roser, i la porta d'entrada no es trobava en el lloc actual sinó que donava al carrer de les Estires, on hi havia una placeta i una església tota voltada de nínxols. La seva construcció

va ser possible gràcies a cognoms tan coneguts com Bolós, Solá Morales, Vayreda, Dorca, Mas de Xexàs, Capdevila, Danés, etcètera, que varen ser els qui varen avançar els diners amb la compra de les sepultures. Molts d'aquests noms els llegim en l'actualitat gravats en panteons i sepultures artísticament treballades, i és que el cementiri d'Olot, fidel al tarannà artístic d'aquesta capital, és la necròpolis de muntanya que conté més obres monumentals. Un dels artistes més prolífics va ser Celestí Devesa i Pinadella (Begudà 1868 - Olot 1935) que és l'autor d'obres d'una gran riquesa iconogràfica de primers de segle XX, exemplificades en panteons com el de Joan Capdevila, la tomba de Marià Vayreda, el

panteó de la família Esquena i la tomba de la família Danés.

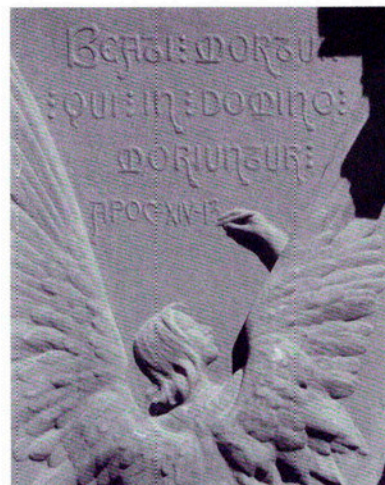
El material que caracteritza la majoria de les obres de Celestí Devesa i un bon nombre de làpides del cementiri és la fossa que sortia de l'antiquíssima foneria Barberí, que va estar radicada a Olot fins que no fa gaires anys es va traslladar a la plana. Són làpides fosques, fredes, amb una textura especial que les diferencia de totes les altres, i amb una gran riquesa iconogràfica, on la figura de l'àngel és sovint la gran protagonista: un de trompetista en el sepulcre de Josep Tenas realitzat l'any 1902; un altre de perfil abillat amb un vestit florejat

en el sepulcre de la família Artigas Pujol, de l'any 1902; un d'alat assenyalant el camí del cel en el sepulcre d'Antoni Torrent, de l'any 1901; un altre escrivint d'esquenes al visitant en el sepulcre de Josep Solà, de l'any 1907.

Hi ha altres materials que diferencien el cementiri d'Olot d'altres camps sagrats: làpides d'acer inoxidable realitzades per P. Ramon, una empresa olotina que es dedica sobretot a la producció de ganivets. La llista de materials utilitzats per a la realització de làpides en el cementiri d'Olot seria molt extensa: des de l'inefable marbre fins al basalt, passant per la ceràmica i el ferro.

El cementiri està construït en una suau pendent que se salva mitjançant uns graons que menen cap als diferents recintes. En el primer recinte hi ha una de

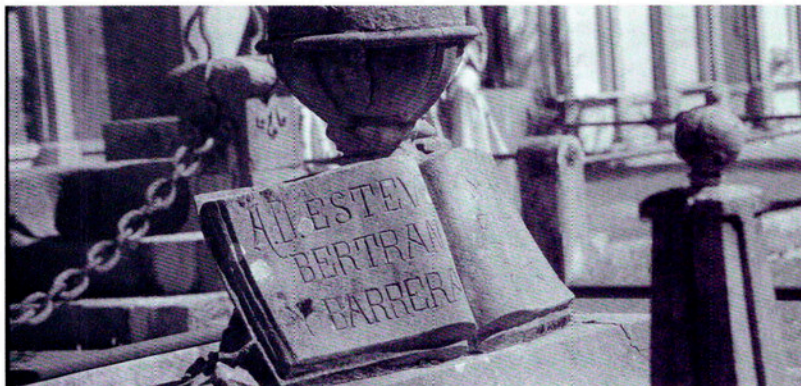
les làpides més belles, treballada amb un relleu profund, on hi ha representats un parell d'àngels que treuen una dona de dins un nínxol, que podem veure a la pàgina 9. En el segon recinte, hi ha les sepultures d'alguns dels personatges més significatius o més populars de la ciutat d'Olot: els sepulcres de l'escultor Berga i Boada, el panteó de Marià Vayreda, el de la família Masllorens, el de la família Danés, el de Celestí Devesa i les tombes de diferents comunitats religioses. D'entre els panteons i sepultures cal destacar la tomba noucentista de Marià Vayreda; la de la família Danés, en la qual un immens esquelet que ocupa pràcticament tota la llosa abraça amb les seves mans el nom de la família; el de Josep Rubió, feta per Barberí l'any 1939, amb una gran llàntia suspesa davant el sepulcre; el d'Esteve Canadell, amb un pantocràtor (sense ametlla

La figura de l'àngel és un dels símbols més utilitzats en l'art mortuori.

mística), i el xai del sacrifici damunt un calze ajagut. En el tercer recinte, hi ha els panteons exempts més monumentals que imiten diferents tipologies arquitectòniques: la capella de la família Dorca, realitzada l'any 1918, que recorda l'arquitectura romànica; el de la família Casas, que és una mostra de l'arquitectura monumental de postguerra. En l'últim recinte, el més elevat, es pot destacar una escultura exempta, realitzada per la foneria Barberí l'any 1993, i on es va enterrar un infant l'any 1991.

Tomba de la família Barrera-Espunya.

CEMENTIRIS RURALS

13

*Els nínxols de Castanyet
tenen una forma
semicircular molt singular.*

36

Tot i que els rituals i els llocs d'enterrament s'han anat homogeneïtzant, cal remarcar algunes de les peculiaritats zonals. En nombrosos pobles del Ripollès i de la Cerdanya els enterraments solen ser clots en el terra disposats en cementiris aterassats, al costat de les esglésies. Molts d'ells són bells miradors de valls, com a Toses, a Guils de Cerdanya o a Olopte, i també solen ser recintes minúsculs envoltats per un tancat de pedra que és practicable per una única porta de ferro. A l'interior, les sepultures s'ordenen capriciosament en el terrer, assenyalades per un petit túmul coronat per una creu de ferro o una pedra a la capçalera. No hi ha carrers traçats com en els

nous cementiris de nínxols, només hi ha un camí principal que dóna accés a la porta d'entrada de l'església. Són cementiris molt bells, del tipus de bellesa que atorga la simplicitat.

En els nuclis més reduïts del pla de l'Estany, de la Selva, del Gironès, de l'Empordà, els cementiris estan disposats també prop de la porta de l'església, però estan més urbanitzats. Els paraments de nínxols estan adossats al mateix temple, o molt propers a ell, i apareixen breus espais enjardinats. En la majoria d'aquests llocs les làpides són minimalistes; a voltes anònimes. Al cementiri de Besalú, per exemple, l'entrada del qual està flanquejada per canyes

d'Amèrica que li confereixen un caràcter peculiar, les làpides són extremament austeres i una mateixa mà ha escrit el nom dels difunts amb tinta negra i els ha acompanyat d'una creu del mateix color. A Calonge també hi ha nombroses làpides amb inscripcions manuscrites, tot i que en aquest cas la creu abandona moltes vegades el color negre, per tornar-se ocre, marró o verda. També en aquest últim cementiri hi ha nínxols protegits per un marc de fusta amb vidre que es pot obrir amb un llisquet. Aquest tipus de protecció havia estat habitual en molts cementiris, suposem que, en part, per preservar la

important quantitat de records que s'anaven acumulant davant dels nínxols, costum que s'ha anat perdent.

De totes maneres el caràcter d'aquest espai rural, tancat i silenciós difereix en molt del que havia tingut segles enrera quan s'hi portava a pasturar tota mena de bestiar, s'hi estenia la bugada i s'hi treballava. Les visites pastorals denuncien aquesta multifuncionalitat, i els usos profans que hom fa d'aquest espai, que al llarg dels segles XVII i XVIII es va tancant per tal de sacralitzar-lo i allunyar-lo de la vida quotidiana de la comunitat. Joaquim Maria Puigvert en la seva tesi doctoral sobre la parròquia rural a Catalunya recull algunes de les descripcions dels cementiris que fan els visitadors al bisbat de Girona: l'any 1653 a Calonge es prohibeix donar

Cementiri de Valldevià.

“menjar a les gallinas”; el 1661 a Arbúcies es prohibeix que s'estengués cànem; el 1667 a Argelaguer hi portaven a pasturar tota mena d'animals “immundos”, a Montagut, es prohibeix que cap persona estengui cap mena de roba, o de grans, i a Garriguella es constata

Els membres de la Colla Excursionista Cassanenca netejant el cementiri dels Metges a final dels anys setanta.

Portes amb trencapasses

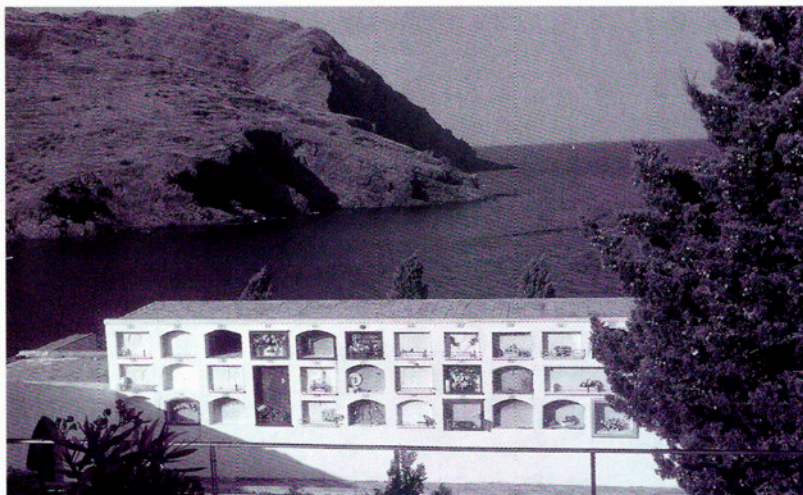
Ben aviat l'església va intentar sacralitzar i privatitzar els espais dedicats als enterraments per tal de distanciar-los de la societat. Una manera de fer-ho va ser construint tanques que al llarg dels segles XVI i XVII van anar circuint els espais oberts dedicats a la sepultura. El bisbe de Girona Josep Taberner recomanava als seus rectors l'any 1725 que tanquessin els cementiris: “Lo cementiri deu estar circuhit de paret, de modo que la pluja no pugui fer portar la terra dell a fora, las portas per entrar han de tenir sa trencapassa, per evitar que lo bestiar no hi entre lo qual deuria ser en totes parts de ferro. Però permetem se conservin de fusta, las que se troben, com estigan ben conduhidas, y ben netas.”

TABERNER, Josep: Instrucció Pastoral per lo bon govern de las parroquias del bisbat de Girona del 1725.

que tota mena de bestiar penetra, causant “espant i escàndol”. En el segle següent, el 1736 a Sauleda es diu del fossar que “causa compassió y dol, perque no apareix cementiri sinó bosch de pasturar los animals podent entrar en ell com si entraban en un bosch, tenint la llibertat de mouer los ossos y descobrir les sepultures”.

CEMENTIRIS MARINERS

14

*Vista des del cementiri
de Portbou.*

38

Molts dels cementiris mariners ressegueixen l'abrupte relleu de la Costa Brava però paradoxalment des de pocs d'ells es pot divisar el mar. Però sí es pot veure des del cementiri de Cadaqués i el de Portbou, que s'esglaonen per la vessant de la muntanya enmig d'un paisatge magnífic, idíl·lic, ideal per al son etern d'aquells que estimen la Mediterrània, els seus colors, la seva llum i les seves olors.

La part més antiga del cementiri de Cadaqués és de l'any 1847 i es troba situat al costat de l'església, en un racó amagat del mar, mentre que la part més nova es reconcilia amb el Mediterrani. És un recinte reduït on hi ha

condensada tota la iconografia de la mort a partir del segle XIX a través de làpides bellament ornamentades, grans tombes monumentals i lloses modernes d'una extrema sobrietat. Sens dubte hi ha dos tombes que cal subratllar d'antuvi: la realitzada per Josep Llimona, que representa una dona asseguda en un banc amb postura contemplativa guaitant el mar, i la tomba destinada a acollir els pobres del poble, que va ser pagada per la família Serriñana en els anys vint del segle XX.

Cal remarcar altres obres mortuòries dins aquest clos: el panteó de Josep Francesc de Serriñana, Baltasar Francesc i Carme Serriñana, de final de segle XIX, realitzada en marbre

blanc i pedra de Girona on hi ha la representació dels set pecats; el panteó de Salvador Llorens i Tomasa Palau i la seva filla, realitzat a mitjan segle XIX amb pedra de Girona, i que té forma de templet amb un tancat de ferro al voltant; el panteó de la família Serriñana amb un àngel exempt; el panteó de Rahola Trèmols. De làpides, també n'hi ha amb una interessant iconografia del tombant de segle XIX, com la figura de l'àngel trompetista que guia cap el cel una figura femenina, realitzada per la casa Planas de Barcelona, o de més antigues que estan realitzades amb la característica terrissa vermella. Tot i aquest important art lapidari cal

remarcar l'existència d'un elevat nombre de làpides realitzades en les darreres dècades del segle XX amb ceràmica vidriada i pintada fetes per Torres de Nicola, i en les quals hi representa els difunts, el mateix poble, escenes de pesca, atributs del difunt i arquitectures perfectament identificables.

Un altre dels cementiris mariners que s'ha de visitar és el de Portbou, amb les seves petites casetes blanques que observen el paisatge salvatge del Cap de Creus. Contràriament al de Cadaqués, el de Portbou no destaca per la monumentalitat de les seves sepultures sinó per la sobrietat del recinte. Els difunts descansen a l'interior de nínxols tancats per senzilles làpides de marbre; talment con si no

Làpida del cementiri de Cadaqués realitzada amb rajoles.

desitgessin treure protagonisme al superb paisatge que des d'allí s'albira. Les més ostentoses d'aquestes làpides són les realitzades en el tombant de segle XIX per Guiu o per Novoa, que ens regalen els ulls amb la iconografia característica de l'època, moltes vegades de reminiscència romàntica. El clos està organitzat amb breus quadrilàters foradats pels nínxols que van salvant el desnivell, el més elevat dels quals correspon a l'antic cementiri civil on encara hi ha làpides amb símbols maçons. Dels difunts que resten en aquest cementiri fronterer cal esmentar evidentment Walter Benjamin, però també hi ha unes religioses franceses que varen ser expulsades del seu país i que hi varen construir la seva sepultura col·lectiva.

Malgrat els dos exemples anteriors, des de la majoria dels cementiris mariners no es pot veure el mar. Almenys avui, ni el de Begur, Blanes, Lloret de Mar, Sant Feliu de Guíxols o Tossa poden veure el blau de l'aigua. En d'altres pàgines parlem del de Sant Feliu de Guíxols i el de Lloret, però també mereixen unes breus paraules el de Tossa i el de Begur. El primer es va construir en la dècada dels anys setanta del segle XIX, en un espai ampli i ben enjardinat que conté un interessant conjunt d'art lapidari que

Paisatge mariner des del cementiri de Cadaqués.

s'inicia amb les antigues làpides de terrissa vermella. El segon és dimensions més reduïdes, però és un bell exemple de cementiri de tradició mediterrània. Els nínxols són de mides irregulars i d'una blancor enlluernadora. Les fileres estan disposades a banda i banda d'uns carrers estretíssims, i en aquell espai hi ha panteons tan ostentosos com els de la poderosa família Forgas; artístics com el de la família Cruells; o monuments recordatoris com el que el poble va aixecar l'any 1996 en record de Carmen Amaya en el 33 aniversari de la seva mort.

LLORET DE MAR

15

40

A Lloret de Mar hi ha un dels conjunts d'escultura funerària modernista més importants del país. Però, de fet, hi convergeixen totes les tendències artístiques que confereixen un bell mostrari d'estils de primers de segle XX: formes orgàniques, influències gaudinianes, sarcòfags clàssics, tombes eclèctiques. A Lloret es confonen els desigs dels artistes amb els objectius dels clients: passar a la posteritat. Hi ha tanta densitat artística concentrada que esdevé un vertader museu a l'aire lliure.

Aquest cementiri, inaugurat l'any 1901, està organitzat en dos carrers: l'un, anomenat l'avinguda Principal, que es troba situat davant per davant

Detall de la tomba de Durall i Carreras, de l'any 1903-1904, realitzada per Bonaventura Conill.

monuments i els artistes que hi varen intervenir.

Hi ha obres projectades pels arquitectes Bonaventura Conill i Montobbio (1876-1946), que esdevé l'autor més prolífic al cementiri de Lloret de Mar, Vicenç Artigues i Albertí (1876-1963), Josep Puig i Cadafalch (1862-1957) i Antoni Gallissà (1861-1903); i esculpides, entre d'altres, per Ismael Smith i Mari, autor d'una de les obres més singulars i destacades del conjunt de Lloret de Mar: l'hipogeu de la família Camps i Nonell. No em puc estar d'assenyalar altres de les grans obres artístiques que es poden contemplar en aquest recinte mortuori. Tres d'elles varen ser

Hipogeu Durall i Surís, datat l'any 1909.

projectades per Bonaventura i Conill: la de Durall i Surís, la Durall i Carreras i la d'Esque i Vilallonga. La primera, es va projectar l'any 1903 i incorpora el tema de l'àngel i la creu com a elements funeraris, en aquest cas de grans dimensions i entrelaçats amb una ondulada harmonia. La segona, va ser projectada el 1904, i s'hi recupera altra vegada el tema de l'àngel però aquesta vegada des d'una perspectiva molt diferent; l'àngel de grans dimensions, que amb la seva única presència omple tot l'espai, mig agenollat, resant sobre la tomba i amb les

Obra d'Ismael Smith per a Camps i Nonell.

ales plegades a l'esquena, darrera una túnica que mostra uns plecs marcats i suaus a l'hora. D'aquest àngel cal remarcar la utilització de dos materials que donen dues tonalitats contrarestades que no deixen indiferent ningú: el blanc

Bonventura Conill també és l'autor d'aquest hipogeu de Joan Durall i Surís, de l'any 1903.

marbrí en el rostre i l'escot, i el negre de la pedra de Montjuïc a la resta de la figura. La tercera també va ser projectada en els primers anys del segle XX i recorda profundament l'arquitectura modernista; en aquest cas la gran protagonista és una imponent creu que s'alça i descansa sobre un cercle on hi

Detall de l'hipogeu Gelats i Durall.

ha la sepultura, vigilada en un dels seus flancs per un drac ferotge.

El cementiri civil de Lloret de Mar és de dimensions més reduïdes i es troba a un nivell inferior. En aquest lloc reposen estrangers de religió protestant que s'havien afincat a Lloret de Mar, i també maçons i lliurepensadors. Hi resten algunes làpides preciosistes on hi ha esculpits en relleu símbols maçònics o símbols més originals com un vaixell i un peix, o làpides molt més modernes amb inscripcions de frases com aquesta de Roland Middleton, mort el gener del 1974: *"He followed the sun now. His travelling is done"* (Ara ell segueix el sol. Ha fet el seu viatge).

SANT FELIU DE GUÍXOLS

16

42

El cementiri de Sant Feliu de Guíxols és un altre bell exponent d'art funerari vuitcentista. Aquest "jardí melangiós", del qual va parlar extensament Gaziell a la seva obra *Sant Feliu de la costa brava*, (1963), s'ha vist potenciat darrerament amb motiu de l'enderrocament de la plaça de braus, que el deslluïa notòriament. A més de Gaziell, hi ha hagut d'altres autors que han utilitzat el cementiri de Sant Feliu com a tema per a sengles articles al setmanari local *Àncora*, com Lluís Palahí (l'any 1958) i, posteriorment Soler i Zaragoza, tot i que evidentment va ser Gaziell qui el va popularitzar. A l'interior arrenca una avinguda d'alts xiprers, flanquejada, manlllevant les paraules de Gaziell,

per "una població a l'entorn, muda i invisible" que "té tancades totes les casetes". Aquest és el clos més antic, el de l'any 1834, on predominen les làpides de marbre amb cèlebres epitafis: dels més romàntics als de l'humor més negre; "un veritable curs d'història d'art plàstic, de la literatura popular i de sensibilitat locals", com els qualifica Gaziell. De fet, el cementiri de Sant Feliu de Guíxols ha canviat força des que el va descriure el cèlebre escriptor, i moltes de les làpides s'han arrencat del seu lloc original i resten escampades pel cementiri o bé per diferents espais de la ciutat guixolenc a l'espera d'un destí millor. Gaziell ja

Simbologia maçònica en les làpides del cementiri civil.

Escultura exempta de la sepultura de la família Xatart.

es dolia d'aquesta dissort, i en féu una descripció: "Aquests nínxols primitius, que en part encara es conserven, no tenien làpides de pedra o marbre, sinó que estaven tapiats amb rajoles de faiança, lluent i pintades (...) Presenten sempre una coloració esblaimada, blavosa o malva, amb figures de túmuls, sarcòfags, encensers, rellotges de sorra i dones endolades, damunt un fons pre-romàntic de salzes i desmais. Solia presidir aquesta escenografia luctuosa la imatge mitològica del Temps, el vell Kronos dels antics hel·lens, dotat de barbes fluvials, ales ombrívoles i poderoses, com

d'arcàngel de la mort, i amb una dallà enorme a les mans o a la vora: deixa remota de la mitologia pagana, cristianitzada i finalment recollida per l'erudició clàssica del segle XVIII. Sinó que aquí ja se'ns apareix tocada, com una esgarrifança, pel primer buf del temporal romàntic ultrapirinenc, que s'apropava. (...)"

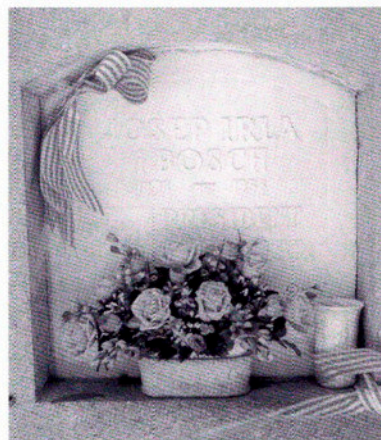
El segon clos, de pedra i marbre, és el de la burgesia guixolenc de la darrerria del segle XIX. Hi predomina el panteó o el mausoleu d'una pompa exagerada amb una gran riquesa escultòrica i arquitectònica. És el clos anomenat per Gaziel dels

Sant Feliu és un dels cementiris més monumentals de les comarques.

morts rics, dels rics propietaris d'empreses sureres i d'indianos que tornaven per esperar l'arribada del son etern a la seva terra. Aquells que havien tingut riquesa en vida volien mostrar el seu poder després de la mort, i dono fe que ho estan aconseguint, atès que mentre els nínxols es van despullant de les làpides antigues, els monuments funeraris exempts continuen en el seu lloc, impassibles. Dins aquest clos dels morts rics destaquen les tanques neoclàssiques de les tombes d'Antoni Vidal, Rafael Robert i Gorgoll (1863), Maria Cibils i Puig (1864) i de Ferran Gispert (1972).

La rellevància dels noms dels arquitectes que hi varen treballar testimonien la importància que va adquirir l'art mortuori. Per exemple, Josep Puig i Cadafalch va projectar la tomba de Joan Casas, de l'any 1898, i Joan Martorell i Montell va realitzar la impressionant tomba del marquès de Robert. Gaziel deia: "ens trobem gairebé exclusivament a les cases mortuòries dels rics, hisendats o fabricants de suro, que només consenten, per les vores, a fi que les isolin del camp veí, unes fileres de nínxols –com fan en el teatre burgès els espectadors de platea, amb els d'entrada general. Això ja no és pròpiament un cementiri, sinó una fira de vanitats (...). N'hi ha que valgueren veritables fortunes, decorades com són amb altars

Làpida de Josep Irla, president de la Generalitat de Catalunya, en l'antic clos neutre.

pesants, vidrieres i colors, reixes de forja i escultures degudes als millors artistes del temps –alguna força bella”.

Una mica amagat, en un racó del gran cementiri guixolenc, s'hi bastí el 1885 un fossar laic on descansaven les despulles de lliurepensadors, protestants i maçons, entre els quals hi ha Josep Irla, president de la Generalitat de Catalunya a l'exili. Aquest clos és un jardí ombrejat per immensos arbres i arbusts. És un racó agradable on fa bo de reposar una estona. El protagonista absolut és la vegetació, i té una concepció diametralment diferent al seu clos veí, a voltes d'una monumentalitat aclaparadora.

L'ESCALA

17

El cementiri vell de l'Escala és considerat el cementiri marí per excel·lència.

44

El cementiri marí per excel·lència és el de l'Escala. És un recinte de gran senzillesa, amb les casetes vestides de blanc immaculat i rematades per timpans que registren el número del nínxol. La simplicitat de les illes i carrers de color blanc d'aquest camp de repòs només és trencat pel vermell dels puputs que hi creixen i per un escàs nombre de panteons més aparents. Aquest cementiri es va construir a mitjans del vuit-cents i va substituir el cementiri annex a l'església parroquial de Sant Pere, que s'havia inaugurat l'any 1680.

Evidentment en la data de la seva inauguració el cementiri de l'Escala es trobava als afores de

la població, en un lloc molt proper al mar, construït en un suau pendent des del qual es tenia una vista privilegiada a la Mediterrània. Avui el cementiri vell de l'Escala es troba encaixonat al mig de les construccions de la població i ha perdut bona part d'aquelles excepcionals vistes al mar. De totes maneres, el caràcter de la seva arquitectura, amb elements populars i mediterranis d'inspiració neoclàssica, poc contaminada per les noves modes funeràries de principi i de mitjan segle, li han fet que el clos sigui considerat monument històric nacional des de l'any 1978.

El cementiri mariner ja funcionava l'any 1837, i l'any 1888 s'hi va afegir un annex,

separat del recinte principal, per als enterraments no catòlics. El cementiri marí de l'Escala es va utilitzar fins l'any 1970, en què es va clausurar

Detalls dels nínxols de l'Escala.

Làpida de Caterina Albert.

“El blanc esclat”

Les restes d’una de les nostres literates més importants, Caterina Albert Paradís (Víctor Català), i un dels fotògrafs més populars, Josep Esquirol, estan enterrades en el cementiri marí de l’Escala en un d’aquells “nínxols que van treient llur blancs esclats”, segons les paraules que hem manllevat de l’escriptora i que estan contingudes en aquest bell poema sobre el cementiri del seu poble.

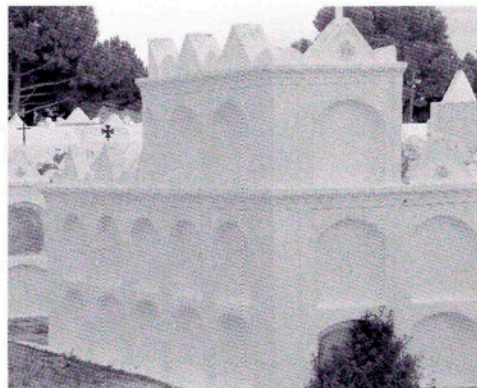
*Me’n vaig al cementiri del meu poble
vell en sa solitud, senzill i noble,
tot ell parat de blanc, color de pau,
sota el sol esplendent i el gran cel blau.
M’hi passejo tot sol, pel cementiri
com un escarabat per dins un lliri
i m’apar que és quelcom profanador
de mos passos inquietats la lleu remor.
El terror, adobat amb carn humana
es dividís en jardins de folia ufana
i entorn d’ells en fileres apretats
els nínxols van treient llur blancs esclats.
Dintre els nínxols i sota els bells jardins
tinc un món enterrat de conveïns:
d’homes, dones, infants que he conegut
i que han mort un a un sense traït.*

definitivament quan es va construir el cementiri nou a la carretera de Viladamat.

Mercè Vilà va publicar sengles articles sobre els cementiris de l’Escala i Sant Martí d’Empúries a *Fulls d’Informació Local*. Aquest últim segueix la mateixa tradició arquitectònica del cementiri de l’Escala, i es va acabar a la segona dècada del segle XX. Malgrat la finalització de les obres, una agra disputa entre la parròquia i un particular va perdurar fins la tercera dècada del segle XX. El propietari d’una torre annexa al cementiri parroquial va comprar els terrenys per a construir un lloc nou d’enterrament a canvi

de part dels terrenys de l’antic cementiri parroquial. De totes maneres, les pedres de l’antic cementiri havien de continuar essent de la parròquia, que les podia utilitzar per fer la tanca

del nou cementiri. A més l’església es reservava el dret de propietat sobre els objectes que es trobessin en els terrenys cedits, en cas d’unes molt probables excavacions.

Un dels conjunts dels nínxols.

EL RITUAL DE LES EXÈQUIES

18

*Processó a la sortida de l'església
amb acompanyament d'atxes
enceses en un lloc indeterminat.*

46

La majoria dels enterraments catalans es fan sota el catolicisme i segueixen un ritual que s'ha anat simplificant per tal d'adequar-se a les necessitats actuals. Fruit d'aquesta simplificació és la gairebé desaparició de la processó, que ha quedat reduïda a la mínima expressió en els llocs més aïllats.

Les exèquies són els ritus i les pregàries que l'església catòlica té previstos quan es mor un dels seus fidels, i que es donen per closos amb l'enterrament de les despulles. Hi trobem elements antics, com la preparació del cos, la processó i les pregàries col·lectives, que l'església intenta que no s'identifiquin amb el món pagà i supersticiós que els ha generat.

L'aspersió d'aigua beneta al·ludeix al baptisme, i l'encensament, a honorar el cos del difunt, que està destinat a la resurrecció. Els ciris encesos al voltant del fèretre tenen reminiscències supersticioses d'allunyament dels mals esperits, i l'església prefereix substituir-los pel ciri pasqual, com a signe de la llum i de la vida que provenen de Jesucrist ressuscitat. La llum també era present en un altre moment, i així ho expliquen a Cassà de la Selva: el campaner donava una candela a cadascun dels assistents i quan arribava el moment de les ofrenes l'apagaven al peu de l'altar en una cassoleta que portava l'escolà.

L'estructura del ritus de les exèquies contempla tres

elements bàsics: la recepció, celebració de la paraula de Déu i comiat, i un quart element que no és imprescindible: la celebració eucarística.

Els tipus d'exèquies són tres. El primer és el de tres estacions i que es fa a casa del difunt, a l'església i al cementiri. Hi ha dues modalitats: una de completa que consta de dues processons (recepció i comiat del difunt) i és el que es considera més tradicional i expressiu; i una de simplificada en què s'ometen les dues processons i es fa la recepció i el comiat del cadàver a

El Ritual de les Exèquies és un manual publicat per l'Editorial Balmes i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, en català, l'any 1972, que ofereix formularis per a la bona execució del ritual i fa una selecció de salms, i monicions, citacions i antífones. Seguidament fem un resum del ritual de les exèquies de primer tipus segons aquest manual:

Estació primera

A la casa del difunt:

El celebrant, revestit d'alba (o de sobrepellís) i d'estela morada, i també –si vol– de capa pluvial del mateix color, es dirigeix a la casa del difunt amb els ajudants que porten la creu i l'aigua beneïta.

Salutació: En entrar a la casa, el celebrant saluda amablement els presents. A continuació aspergeix el cos amb aigua beneïta.

Processó a l'església: Si el cos del difunt es porta a l'església en processó, es fa segons el costum del lloc. Va al davant un ajudant amb la creu; el sacerdot precedeix el fèretre. Durant la processó es canten salms i antífones.

Estació segona

A l'església

Cant d'entrada. Si sembla oportú, es conservarà el costum de col·locar el difunt, segons l'orientació adoptada normalment en l'assemblea litúrgica: els laics, mirant cap a l'altar; els ministres sagrats, mirant cap al poble. Damunt el fèretre es pot col·locar el llibre dels Evangelis, o bé la Bíblia, o bé un altre signe extern. No s'ha de posar cap creu prop del fèretre, si la que presideix el presbiteri és ben visible des de la nau. Es poden posar uns ciris encesos al voltant del fèretre, o bé únicament el Ciri pasqual a la capçalera del difunt.

Missa exequial

Es pot conservar, on n'hi hagi costum, la processó dels fidels durant la presentació de les ofrenes, mentre no ultrapassi de cap manera els límits d'aquest ritu, popularment anomenat ofertori.

Litúrgia de la paraula

Darrera recomanació i comiat

Invitació i oració en silenci

Paraules de comiat: Si sembla oportú,

després dels moments d'oració en silenci, un dels familiars del difunt –o bé una altra persona– diu unes paraules.

Cant de comiat: A continuació el celebrant aspergeix el cos amb aigua beneïta, i després l'encensa i s'entona el cant de comiat.

Oració: Acabada l'oració, i durant la conducció del cos cap a la porta de l'església, es canten antífones. Si el celebrant i els fidels acompanyen l'enterrament al cementiri, la darrera recomanació i el comiat es poden fer al costat del sepulcre.

Processó al cementiri: durant la processó es canten salms i antífones.

Estació tercera

Al sepulcre

Benedicció del sepulcre. El celebrant beneeix el sepulcre, es diu una oració i s'aspergeix el sepulcre amb aigua beneïta i s'encensa, i es fa el mateix amb el cos del difunt.

Ritu de donar sepultura: Tot seguit es dona sepultura o bé al final del ritu, segons el costum de cada lloc.

l'església, que substitueixen les estacions litúrgiques a la casa del difunt i al cementiri.

El segon tipus comprèn dues estacions i es fa sobretot en morts d'accident o en motiu del trasllat del cadàver: a la capella del cementiri i al sepulcre

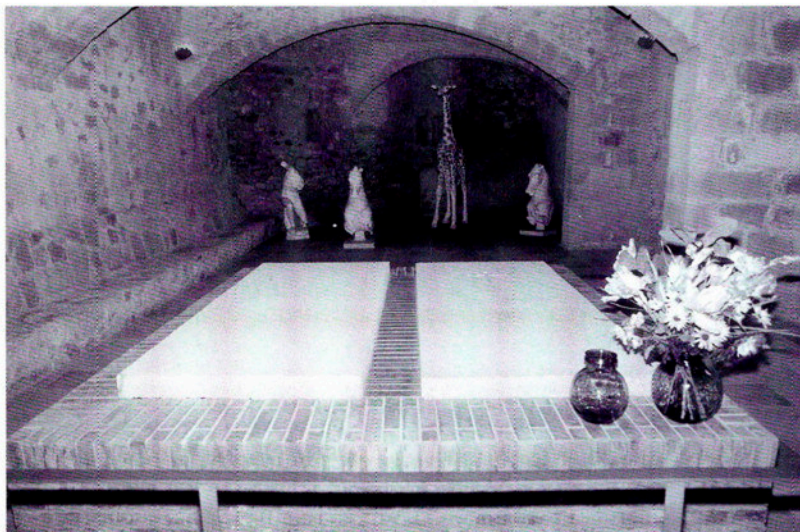
El tercer tipus només té una estació, que és a casa del difunt i només es fa en casos especials.

*Mossèn Gelabert
va realitzar
la fotografia
d'aquest
enterrament
a la Garrotxa
en el tombant
de segle XIX.*

UNA TOMBA A LA CASA

19

*La tomba de Gala al castell de Púbol.
La làpida de l'esquerra havia
de correspondre a Dalí.*

48

L'enterrament fora dels cementiris oficials està subjecte a tot un seguit de reglamentacions que no fan fàcil la seva realització. Una de les tramitacions que s'ha de seguir és l'obtenció dels pertinents permisos sanitaris. Anteriorment, segons la llei del 25 de novembre de l'any 1944 sobre construcció, ampliació i reforma de cementiris particulars o privats, els ajuntaments havien d'obrir un expedient on s'havia d'incloure un informe del cap local de sanitat i s'havia de remetre al ministre de governació.

Tot i la complexitat dels processos administratius a les comarques de Girona es coneixen diferents enterraments

fora dels recintes destinats a cementiris. Alguns exemples d'aquests són el pintor Joan Ponç, mort l'any 1984, que va ser enterrat en el jardí de casa seva a Roca de Pelancà (Vilallonga de Ter), i dues parelles, la formada per Salvador Dalí i Gala i la formada pel coronel Woewodsky i la seva dona Dorotea, que havien expressat el desig de ser enterrats junts.

En el cas del coronel rus i la seva dona, la petició va ser respectada, però en el cas de Dalí i Gala, no. El suposat canvi de parer de Dalí ha fet vessar rius de tinta a la premsa; per a alguns va ser una decisió de Salvador Dalí, i per a d'altres no va ser més que una operació de

màrqueting. De fet tots dos estan enterrats en sengles recintes oberts al públic: Dalí, que va morir l'any 1989, va ser colgat a l'interior del teatre museu Dalí de Figueres, i Gala, morta l'any 1982, està sebollida a la cripta del castell de Púbol, a l'espai que havia de rebre en principi les despulles dels dos amants. De fet, la cripta del castell de Púbol, que havia estat propietat de Gala, es va concebre com un espai unitari reservat per a dues persones amb dues grans lloses que fan de làpida i que segellen els

sarcòfags. És un espai ampli, només distorsionat per dos volums sobrealçats del nivell del terra que corresponen als dos sarcòfags. No hi ha més decoració que quatre elements absolutament dalinians: una girafa dissecada i tres escultures de guix (un tors masculí, i dues que representen testes de cavall).

Com ja hem dit el coronel Woewodsky, mort l'any 1975, i la seva dona Dorotea, morta l'any 1980, sí que reposen junts en el lloc que havien escollit, els jardins de Cap Roig. Aquest desig havia estat recollit en la cessió que varen fer de la propietat a la Caixa de Girona.

El coronel rus, que havia estat relacionat amb la família del tsar de Rússia, i la seva companya, d'origen anglès, varen ser enterrats en un dels penya-segats dels jardins. Els cossos estan sota una tomba, presidida per la creu ortodoxa de dos braços, que està orientada, manllevant les paraules de Xavier Febrés a *Grans hores de la Costa Brava*, cap a les platges de Crimea de la infantesa.

Woewodsky i la seva dona varen escollir la sepultura en un racó dels jardins de Cap Roig.

Subhasta per un cos

Les disputes entre Púbol i Figueres per veure qui es quedava amb el cos de Dalí s'han convertit en una de les pàgines més surrealistes i alhora més tristes de la nostra història sobre la mort. Tots els diaris i revistes de l'època es van fer ressò d'aquestes picabaralles, i hem extret fragments d'un article que ho il·lustra justament.

Robert Descharmes, secretari, i Artur Caminada, xòfer, varen telefonar a Dolors Bosch "perquè tingués a punt el llit de Dalí, perquè condicionés el castell (*el de Púbol*) davant la mort imminent de l'artista." En l'article es recollien frases com aquestes: "En el poble (*referint-se a Púbol*) ningú no es creu que el pintor manifestés "un

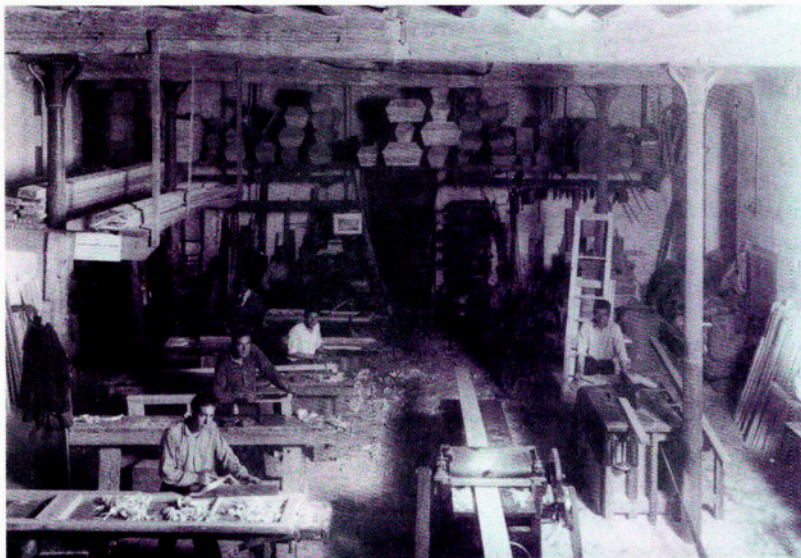
desig tan important com aquest" a l'alcalde figuerenc i no "a l'home més proper a ell", Artur Caminada", "Per a la gent de Púbol, tot es tracta d'un "muntatge de Figueres", darrera del qual hi veien interessos econòmics". "Ens han robat el cos de Dalí". "Benjamí Artigas (*alcalde de la Pera, municipi al qual està annexionat Púbol*) va assegurar que no creu que Salvador Dalí manifestés a Marià Lorca el seu últim desig, "però és una cosa que no es podrà demostrar mai" ". "La tomba que el mateix Dalí va dissenyar té una obertura lateral per tal que la Gala i Dalí reposessin donant-se les mans"

BOUIS, Pepa: "Descharmes i Caminada van telefonar dijous a Púbol per preparar la tomba". Punt Diari, dijous 26 de gener de 1989.

INDÚSTRIA FUNERÀRIA

20

Els taüts apilats a la fusteria del carrer del Portal Nou a Girona, fotografiats l'any 1935.

50

Mentre els cementiris es varen trobar al costat de les esglésies, les sepultures devien ser discretes i de reduïdes dimensions, d'acord amb les dimensions i el caràcter de l'espai. Però en allunyar-se de la ciutat els arquitectes es varen alliberar dels lligams que tenien amb el món dels vius i varen realitzar projectes urbanístics i obres funeràries molt més creatives. De totes maneres, l'estructura d'aquestes noves ciutats per als morts reflectien la ciutat dels vius.

Els artífexs dels cementiris en el segle XIX eren arquitectes, escultors, picapedrers, constructors, marbristes, fonedors. Els artistes eren sol·licitats per a realitzar les

construccions monumentals que esdevindrien les últimes cases dels burgesos i dels indians de l'època: l'artista Celestí Devesa (1868-1935) a Olot; l'escultor Llimona (1864-1934) a Cadaqués i a Figueres; l'arquitecte Josep Puig i Cadafach (1862-1957) a Lloret de Mar i a Sant Feliu de Guíxols; l'arquitecte Bonaventura Conill (1876-1946), Antoni Gallissà (1861-1903) i Vicens Artigues Albertí (1876-1963) a Lloret de Mar; l'arquitecte Azemar a Figueres; l'arquitecte Pelai Martínez (1898-1978) a Figueres; Joan Martorell i Monells (1838-1906) a Sant Feliu de Guíxols; els escultors Vallmitjana a Figueres i Sant Feliu de Guíxols; Atché i Claramunt a Sant Feliu de Guíxols; i els Albareda i Marés a Figueres en són un bon exemple.

Al voltant dels recintes sagrats varen créixer tallers especialitzats en estatuària i decoració funerària, i els nínxols estan segellats per làpides tallades i esculpides per cases especialitzades: les de fosa de la casa Barberí d'Olot, les de Novoa de Figueres, les de Guiu, etcètera. Tenien estils inconfusibles: uns tallaven les pedres amb solcs poc profunds i amb gran profusió de motius florals; en d'altres, en canvi, els relleus són poderosos i la iconografia sobresurt amb molta més riquesa.

La iconografia es va repetint en tots els recintes cementirials:

Escultura lapidària

“Una tomba amb l’urna al damunt; a la banda esquerra (sempre la de l’observador), una bella figura femenina endolada, portant al difunt una corona de flors, mentre ensems protegeix, amb gest las i escaient, un infant que plora. (...) Un altre tema preferit pels escultors lapidaris va ser el del jardí ombrejat amb desmaïes i salzes ploraners. Una làpida de 1843 en mostra un d’enorme, vora un panteó que porta al cim la imatge de l’Agnus Dei. Hi ha també una pila de variants del jardí melangiós, per on vaguen desolades figures de dona. (...) Però el tema que a mi més em plau, pel seu simbolisme íntim, a penes escenogràfic, és el de l’amor conjugal representat en

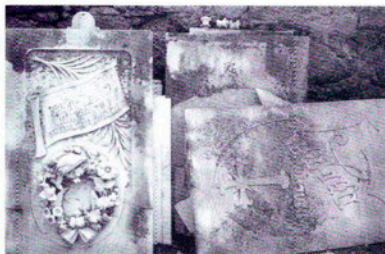
forma senzillíssima (...) Parlo d’una mà viril que encaixa amb una de femenina, sorgint l’una i l’altra d’una regió vaga i etèria, entre núvols suaus, amb un gest noble de serenitat suprema. (...) Però l’encaixada d’aquesta mena, més bella de totes, model perfecte del gènere, és la d’una làpida de 1856, a la memòria de Joan Ponjoan. La mà femenina és realment adorable: una d’aquelles mans blanques, fines, mig toves, plenes de clotets, com avui ja no se’n veuen, i que jo recordo de quan les besava, en senyal de respecte.”

GAZIEL: “El jardí melangiós”, a *Sant Feliu de la Costa Brava*. Aedos. Barcelona, 1963. pp 253-287.

Escultura de Josep Limona en el cementiri de Cadaqués.

jardins, figures femenines, sepulcres, representacions florals, àngels, figures endolades, esquelets. A més de la simbologia maçònica representada per triangles, esquadres, plomades, etcètera, que encara es pot veure en els

antics recintes civils. Les primeres làpides que es varen posar en aquests cementiris vuitcentistes devien ser realitzades amb rajoles pintades, però actualment les làpides més antigues que resten són les de rajola vermella, extremament senzilles i lamentablement molt deteriorades.

Des de 1880 fins el 1920, aproximadament, és a dir, pràcticament durant mig segle, les làpides estaven ricament

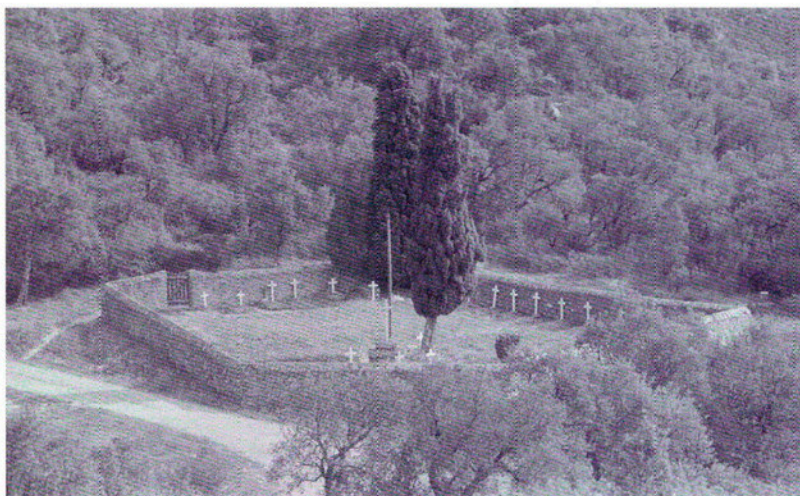
Làpides en el cementiri de Sant Feliu de Guíxols.

ornamentades i moltes d’elles estaven realitzades amb dos materials diferents i sobreposats; com el decorat d’un escenari que deixa veure com a teló de fons una làpida llisa on hi ha inscrit el nom del difunt. Dissortadament quan els cementiris es renoven, les velles làpides vuitcentistes es trinxen per donar pas a noves i homogènies làpides pragmàtiques i esqüetes.

No es pot obviar tampoc la indústria sobre paper, la de les esqueles i la dels recordatoris, indústria en la qual també hi varen intervenir els artistes. Per exemple, a Olot, hi ha esqueles dissenyades per l’artista Celestí Devesa.

NECRÒPOLIS ESPECIALITZADES

21

*Cementiri militar
de Panissars.*

52

Els monestirs i els convents estan al capdavant pel que fa a les comunitats que han creat recintes mortuoris per als seus membres respectius. Precisament un dels recintes més curiosos que es poden veure a les comarques de Girona és el cementiri, o més ben dit el dessecador, de l'antic convent dels caputxins de Girona, que es troba situat a l'actual Museu d'Història de la ciutat. Aquesta construcció data del segle XVIII i és l'únic cementiri o dessecador sencer que hi ha a Catalunya (a Figueres se'n conserva un de parcial) i que es relaciona amb el cementiri del convent Barberini de Roma i amb el de Palerm a Sicília. El cementiri dels caputxins de Girona té

divuit nínxols verticals amb un banc drenat a la part inferior. Banc en el qual, segons el ritual utilitzat per l'orde caputxí, eren asseguts els frares difunts a l'espera de la dessecació del cadàver. Dos anys més tard, el cos era vestit amb l'hàbit de l'orde i es col·locava en una altra estança veïna que era utilitzada també per a la meditació i la reflexió de la comunitat.

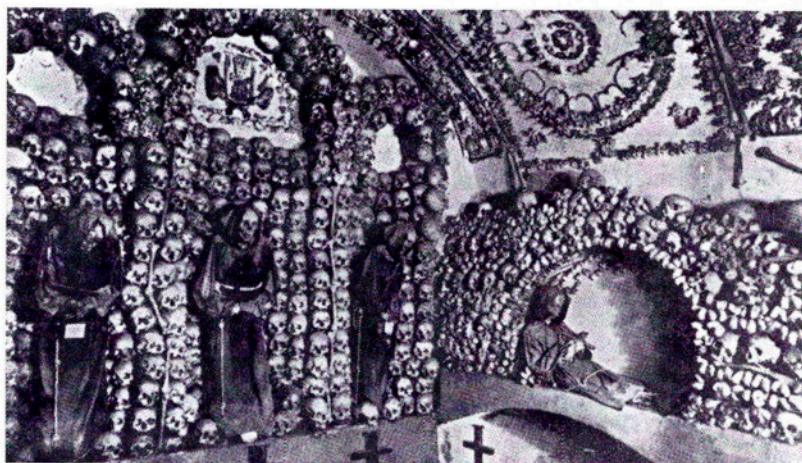
Tal com va passar amb els enterraments a l'interior de les esglésies, la legislació vuitcentista va prohibir la creació d'aquests recintes. La circular del 17 d'octubre de 1805 va prohibir explícitament que les persones o comunitats eclesiàstiques establissin

cementiris diferents als que es construïssin per enterrar els veïns de la població. La disposició no es va complir i una Real Ordre de 1835 deia que es podia enterrar les religioses en els atris o horts dels monestirs, però mai en els cors o les esglésies.

Les comunitats jueves també havien tingut els seus propis cementiris, que eren coneguts sota el nom de "fossars dels jueus" o "Montjuïc", i que es localitzaven als afores de la ciutat. El més espectacular de tots és el del Bou d'Or, al Pont Major de Girona, al peu de la

mntanya de Montjuïc. Ja s'havien trobat restes d'aquesta necròpolis a final del segle XIX, amb motiu de les obres de construcció del ferrocarril, i en diferents ocasions també s'havien localitzat, en els camps d'aquell indret, làpides dels segles XII al XV amb epitafis, amb versets de la Bíblia i paraules de record i d'elogi al difunt. Algunes d'aquestes làpides descobertes es varen dipositar al Museu Arqueològic de Girona i l'any 2000 es varen traslladar al Centre Bonastrucça Porta. L'any 1999 es va portar a terme una campanya arqueològica amb troballes tan

El dessecador dels caputxins que encara es pot veure al Museu d'Història de la ciutat de Girona.

Cementiri dels caputxins a Roma.

espectaculars que es va especular amb la possibilitat de la creació d'un parc arqueològic.

Els cementiris de la guerra són d'altres necròpolis especialitzades. A tot Europa hi ha cementiris dedicats exclusivament als caiguts durant la primera o la segona guerra mundial. A Sicília mateix n'hi ha dos: una a Siracusa i l'altre a Catània. A les comarques de Girona coneixem llocs destinats a antics closos per als soldats de les guerres setcentistes i vuitcentistes, però que han desaparegut.

Molt a prop d'aquí, a la Catalunya nord, a Panissars es pot visitar un cementiri militar. És un recinte de reduïdes dimensions, al peu del castell de Bellaguarda, on creus senzilles

ressegueixen tot el perímetre i assenyalen les sepultures dels soldats enterrats.

Atxes de cera per acompanyar el difunt

Les germandats, mutualitats i socors mutus varen ser associacions que es varen fundar amb l'objectiu d'assolir més benestar social per als seus afiliats. En el reglament dels Socors Mutus Sant Narcís a Girona, de l'any 1883, es recull que si algun dels seus afiliats moria de manera sobtada la societat s'encarregava de pagar-li un taüt senzill i de conduir-lo fins al cementiri en un cotxe mortuori modest.

MÚSICA EN EL CEMENTIRIS

22

*Dansa fúnebre
en un gerro grec.*

54

Josep Pla deia que els acompanyaments musicals eren característics dels enterraments civils, però en realitat la música ha estat una amiga de la mort des de l'antiguitat fins el dia d'avui, tant pel que fa al moment de l'àpat com a l'enterrament i el funeral.

Pep Vila, a *Litúrgies del menjar*, recull la pràctica de l'acompanyament musical en els funerals del segle XVIII, segons una consuetud de Quart per la qual s'estableix la pràctica de fer vida als músics que participen en el funeral amb un pa, com era costum de donar als altres convidats. Per altra banda, també es coneix el costum de cantar les absoltes amb acompanyament de fagot i

flauta després de l'àpat funerari. De fet, l'acompanyament musical ha singularitzat els enterraments i ha estat un tret distintiu dels funerals dels rics, de les persones rellevants, dels músics i dels enterraments militars.

Pla deia que el fèretre anava precedit per una música formada per tres instruments: la flauta, el fiscorn i el clarinet, però moltes vegades una autèntica orquestra seguia el difunt. Precisament, l'enterrament d'en Matlleria a Palafrugell, a la segona dècada del segle XX, va ser un dels més sonats. Molinas i Piera ho recorden en el llibre Palafrugell ahir: "Camí del cementiri com que algú havia disposat que es

toquessin coses alegres, els músics engegaren *La Corra*, i el seguici s'ho agafà saltant a tot drap. Hi havia disposat també que una vegada l'any tingués lloc un concert al Fraternal en commemoració de la passada avall del senyor Matlleria, i un altre al cementiri. En una de les commemoracions, l'orquestra es presentà al cementiri acompanyat de Donya Conxa, la senyora que feia companyia amb el difunt, la qual digué als músics que s'esperessin a la porta d'aquell lloc on, si tot va bé, anirem a parar tots. Passa el temps i Donya Conxa no torna. Els músics s'impacienten. Algun protesta i s'acorda veure què

passa. Un delegat de la semifusa entra al cementiri i diu a Donya Conxa que els músics s'esquiven.

- Un moment- fa Donya Conxa. I dirigint-se on estava enterrat el senyor Matlleria, li diu:

- Francisco, els músics diuen si poden entrar a tocar. El delegat de l'orquestra no sent cap resposta, però Donya Conxa diu:

- En Francisco m'acaba de dir que ja poden entrar..."

Pep Ventura, el creador de la sardana moderna, hauria desitjat que durant el seu

*Àngel trompeter
en el cementiri de Llagostera.*

enterrament els músics interpretessin sardanes. Dissortadament aquest desig no es va poder complir atès que Pep Ventura va ser enterrat a Figueres un Dijous Sant de l'any 1875. Durant aquesta diada

A l'Arxiu Municipal de Llagostera hi ha aquesta carta tramesa per Esteba Castelló a l'alcalde de l'Ajuntament de Llagostera demanant permís perquè una orquestra toqui fora del cementiri. Llegim-ne les raons esgrimides pel sol·licitant:

Honorable señor:

El infraescrito, de 66 años de edad, estado viudo, profesión taponero, vecino de esta calle de la Libertad, nº 29, según cédula personal nº 71 con el debido respeto a V.S. expone que:

Deseando honrar a mi mujer e hijo que moran en el cementerio católico de esta villa, con el obsequio que mis liberales ideas reclaman,

Suplico V.S. se sirva concedirme permiso para que la orquestra de villa toque, fuera del cementerio, algunos himnos liberales en honor de los allegados míos que duermen el sueño eterno en aquel sitio Favor que espero merecer de V.S.

Llagostera 8 de enero de 1897

Arxiu Municipal de Llagostera

*Una representació musical
en la làpida dels Vilahur
a Palafrugell.*

totes les celebracions festives estaven prohibides i els músics varen acompanyar en silenci el fèretre de Pep Ventura. Els instruments eren un dels protagonistes, en senyal d'homenatge pòstum, sota el braç dels músics.

Hi ha gent a Cassà que encara recorda l'enterrament del militar Segundo Picó, l'any 1929. En aquest cas es va portar un cotxe fúnebre de la ciutat atès que el que hi havia a la vila es creia que no tenia prou categoria. El taüt va ser cobert amb una bandera i coronat per l'espasa i el barret, i la processó d'enterrament va anar acompanyada de la banda militar de Girona.

LA DIADA DELS MORTS

23

56

La campana “Bramamorts” brandava amb un so estrany i sinistre (transformació del so que li havia provocat l'impacte d'una bala francesa) la diada de Tots Sants a la ciutat de Girona. De fet, l'1 de novembre, tots els campanars tocaven a morts. El toc de les campanes, les oracions, els novenaris, l'aparició pública de tots els atributs funeraris eren elements característics de la diada, que des d'aquella tarda fins a la de l'endemà es convertia en la diada dels morts.

El record als difunts ha estat un acte inherent a diferents èpoques i cultures i, com a tal, en resten reminiscències del món pagà en la seva celebració. La coincidència de la celebració del

Els llums d'oli encara són presents en els cementiris de diferents països, com a Grècia.

àpats funeraris; els panellets tenien un sentit sacramental; els pans eren l'objecte donat a canvi per tal que el capellà recordés els difunts davant Déu. Al Ripollès es feia una pastada especial durant aquesta diada (va generar fins i tot l'anomenat ball del forn) de la qual sortien les peces amb una creu al damunt; cada família portava un pa a l'església i per cada pa el sacerdot deia una absolta per les ànimes dels difunts de la casa. També

dia dels morts amb la sembra dels camps és deguda a les connexions que s'estableixen entre la resurrecció i el creixement de les llavors. En canvi, el costum, en alguns llocs, de visitar els morts durant la Festa major es pot entroncar amb el costum romà de recordar els morts a la primavera, en temps de collita.

Diferents rituals han estat omnipresents al llarg d'aquesta diada, alguns dels quals s'han transformat, mentre que d'altres senzillament han desaparegut. En un d'aquests rituals hi són presents els aliments; concretament les castanyes, els panellets i els pans. Les castanyes són el record d'antics

Aspecte del cementiri de Girona durant la diada de Tots Sants.

Aquest Crist damunt la calavera es pot veure a l'entrada del cementiri d'Olot durant la diada dels morts.

passava un animer per les cases i recollia un pa, anomenat de caritat, que es donava per a les ànimes.

La llum també havia estat una de les protagonistes quan encara s'enterrava al costat de les esglésies. Les famílies que havien tingut una defunció durant l'any portaven una llàntia o gresolet d'oli que el feien cremar durant tot el dia.

La por també tenia el seu lloc en aquest dia de difunts atès que es deia que les ànimes tornaven a les seves cases. Fins i tot hi havia cases que paraven un plat a taula, o el llit, per al difunt. Evidentment era un dia temut per la mainada, la qual els grans esporuguien i feien resar un parenostre per cada castanya que menjaven; si no ho feien, els morts els anirien a estirar els peus quan haguessin agafat el son.

L'infern a l'interior de l'església

El dia dels morts començava el novenari de les ànimes i es posaven teatrets en els altars de les esglésies, on es representaven les ànimes del purgatori, o, en el seu defecte, grans estampes impreses. Josep Bosch i Mercader recorda com era aquest teatre de cartró pedra en l'altar de Sant Martí de Cassà de la Selva:

“Jo, que era escolanet, recordo com si fos ara la impressió que em feia, mentre ajudava una i altra missa, veure aquell flamaram de foc, vermell, estrafet, horripilant, on cremaven un Papa amb tiara i tot, un Bisbe amb la seva mitra, dos o tres sacerdots, mig girada la cara, per a veure així, i reconèixer-

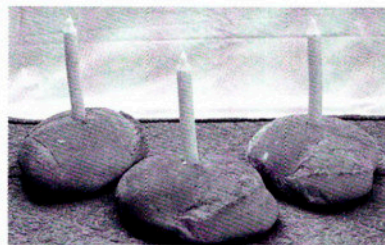
los, la rodoneta afaitada de la closca del cap, un frare amb el cap rapat, menys el manyoc de cabells fent corona. I dones i homes, nuets molts d'ells, però de tal manera pintats que era del més innocent que hom pugui imaginar-se. (...) Com he dit, tenia una forma de teatre –teatre d'abans, és clar– amb la seva perspectiva de telons de cartró pososats, amb simetria lateral i fondària. Unes bombetes elèctriques, degudament col·locades, donaven llum i realisme a aquella visió de paüra i esgarifall.”

BOSCH i MERCADER, Josep: “Novembre, mes d'Ànimes”, a *Llumiguia* núm. 311, p. 1, octubre de 1976.

A les dues de la tarda del dia 1 de novembre començava el dia dels morts. Les activitats lúdiques desapareixien del calendari festiu, no es podia donar sepultura a cap cadàver i s'oficiaven tres misses de difunts al matí, novenari amb sermó a la tarda i cant de laments i absoltes. L'altar major de l'església es cobria amb draps negres, els temples es decoraven amb cera groga, calaveres i altres objectes mortuoris. Contràriament, el costum de portar flors als morts durant aquesta diada és molt nou i se situa a mitjan segle XIX. Concretament Gibert l'esmenta a partir de l'any 1840 pel que fa a

la ciutat de Girona, i ho completa dient que la gent comprava les flors del pati d'en Crestó, el paleta del cementiri, i que per això els gironins quan parlaven d'anar al cementiri també deien “anar a can Crestó”.

Ofrena de pa i de llum.

PERSONATGES IL·LUSTRES

24

*Monument a Mercè Rodoreda
a Romanyà de la Selva.*

1966) i el fotògraf Josep Esquirol (1874-1931), ambdós al cementiri vell de l'Escala.

Els personatges del món cultural i artístic són els que compten amb monuments funeraris més efectistes. A l'escriptora Mercè Rodoreda (1909-1983) se li va realitzar un bell monument en el petit cementiri de Romanyà de la Selva, on hi ha esculpit el seu rostre envoltat d'elements simbòlics: les quatre barres, un colom i un llibre. Un dels monuments funeraris més interessants, almenys des del punt de vista artístic, és el de Marià Vayreda (1853-1903) a Olot, realitzat per un dels artistes més prolífics del cementiri garrotxí: Celestí Devesa. El panteó, amb la làpida de fossa, té forma de creu grega sobrealçada del terra i envoltada per una tanca de ferro modernista. També hi ha tombes que s'han vist renovades darrerament, com la sepultura del filòsof Walter Benjamin (Berlín 1892 – Portbou 1940) al cementiri marí de Portbou, que està assenyalada per un monòlit rocós on figura una de les seves famoses frases de la Tesi de la filosofia de la història: “No hi ha cap document de la cultura que no ho sigui també de la barbàrie”. O bé la sepultura de

58

Tota cultura vol recordar els seus personatges més il·lustres, aquells que hi han nascut i han viscut, aquells que hi han nascut i han trobat l'èxit fora de les seves fronteres, i aquells que venint, de més lluny o de més a prop, tingueren una certa incidència a l'interior d'unes fronteres imaginàries. Catalunya i les terres de Girona en concret no són cap excepció. Però en el que sí destaquem és que no sabem on els tenim enterrats. I és que els gironins no som gaire donats a honorar els nostres morts, ni a aixecar monuments funeraris importants, amb alguna excepció com a Figueres, que des de l'any 1985 tenen el seu propi panteó dels personatges il·lustres figuerencs, situat a

l'antic panteó de la família Garreta, construït l'any 1906, que va revertir a l'ajuntament l'any 1982. En aquest indret hi ha les despulles de Josep Maria Albert, Narcís Monturiol, Joan Arderius, Marià Pujulà, Josep Puig Pujades i Pep Ventura. A part d'aquests, molts dels nostres morts il·lustres reposen en el nínxol d'un cementiri amb una discreta làpida: el president de la Generalitat a l'exili Josep Irla (1874-1958), que està enterrat en el clos de l'antic cementiri civil de Sant Feliu de Guíxols, l'escriptor Josep Pla (1897-1981) al reduït cementiri de Llofriu; el periodista Carles Rahola (1881-1939) a Girona; el polític Josep Pallach a Esclanyà (1920-1977), l'escriptora Caterina Albert Paradís (1869-

Jaume Vicens Vives (1910-1960) a Roses, que el juliol de l'any 2000 s'ha vist complementada amb una obra del prestigiós escultor Josep Maria Subirachs en commemoració del 40è aniversari de la mort de l'eminent historiador.

Molts d'aquests enterraments varen ser multitudinaris i ara i aquí només en destacaré dos de diametralment diferents i que tenen com a única coincidència que varen tenir lloc l'any 1963. Parlo, evidentment, de la *bailaora* Carmen Amaya (1913-1963) i el bisbe Cartañà de Girona (1875-1963). L'enterrament de Carmen Amaya, les restes de la qual varen ser enterrades en un primer moment al cementiri de Begur fins que el seu marit les

Panteó dels personatges il·lustres a Figueres.

De cos present pels carrers de Girona

L'enterrament del bisbe Cartañà, l'agost de l'any 1963, encara en ple franquisme, a l'interior de la catedral de Girona va aixecar una gran expectació. La importància del difunt i la presència d'autoritats civils, militars i religioses, feien preveure un enterrament extraordinari. Les expectatives es van complir i el cos del bisbe, que estava exposat al Saló del tro, del palau episcopal, va encapçalar una processó pel cor de la ciutat gironina, vestit amb els seus hàbits episcopals i damunt una llitera. La visió del cadàver, acompanyat d'uniformes religiosos i militars, pels carrers estrets de la ciutat i sobretot durant l'ascensió de l'escalinata que mena cap a la catedral devia ser inoïdable per a aquells que hi varen poder assistir. El periòdic del Movimiento d'aleshores, Los Sitios, va relatar la processó el diumenge 4 d'agost "Gerona rindió tributo por última vez a la presencia de su obispo Dr. D. José Cartañá i Inglés, cuyo cuerpo inmóvil fue llevado en sepelio procesional por nuestras calles, repletas todas de feligreses

El bisbe Cartañà va ser transportat de cos present pel bell mig de Girona el dia del seu enterrament.

en silenciosa oración". El diari continua amb la descripció de tots els noms i els càrrecs de les personalitats assistents i continua amb la descripció de l'itinerari de la comitiva: "El desfile fúnebre siguió hacia la calle de la Forsa, plaza Aceite, calle Ciudadanos, plaza de España, Subida del Puente de Isabel II, Rambla del Generalísimo, calle de la Platería, Subida de Sant Fèlix, Sotaportes (sic), subiendo después por la gran escalinata de la catedral hasta la Seo, en el centro de la cual fue colocado el cuerpo yacente del obispo".

Los Sitios, 4 d'agost de 1963.

va traslladar a Santander, va ser impressionant i encara avui es poden veure les imatges del seu enterrament amb llargues cues d'assistents pels camins de Begur. Pel que fa al bisbe

Cartañà, de Girona, va ser enterrat a la catedral després que el seu cadàver, damunt d'una llitera, hagués desfilat en una multitudinària processó pel centre de la ciutat.

LA TOMBA DELS CONDEMNATS

25

Execució pública d'en Xato i el Julià l'any 1897 en el Serrat dels caputxins, a la Plana de Vic.

60

“Durant gran part del susdit segle, hem vist com sovintejaven a Girona les sentències de mort; com, no sols hi eren executats els criminals vulgars, sinó homes d'un sentiment patriòtic o d'una idealitat política que, fos quina fos, creiem que havia d'inspirar almenys el respecte a la vida humana”. Poc podia pensar Carles Rahola, autor d'aquests mots a “La pena de mort a Girona”, que anys més tard ell mateix seria condemnat a mort i executat a la seva ciutat... tan sols pels seus ideals.

La profusió d'execucions ha coincidit amb les èpoques de guerra i immediata postguerra de tot signe i època: clàssiques, medievals, modernes i

contemporànies, i ha traspuat tota la seva crueltat en les execucions públiques. Per exemple, el general Moragues va ser condemnat i mort al garrot l'any 1715, esquarterat posteriorment i el seu cap exposat públicament durant dotze anys, en una gàbia de ferro al Portal de Mar de Barcelona; a uns lladres de Fitor els van deixar penjats dies i dies en una alzina prop de l'església. En narrar aquests fets sembla que haguéssim burxat en records oblidats i llunyans, però cal recordar que a final del segle XIX encara es produïen execucions públiques programades i publicitades a casa nostra i que, encara avui, en nombrosos països les continuen utilitzant.

Pere Duran i Baldac va ser condemnat, junt amb la seva dona i alguns dels seus partidaris, a ésser cremat de viu en viu l'any 1323 a Girona. Poc més d'un segle més tard, arran del setge de 1462, es varen executar 55 persones a Girona, entre les quals hi havia Francesc Verntallat. De l'any 1654 al 1663, 21 homes varen ser portats a la forca, un va ser arcabussejat, dos van ser esquarterats, un degollat i un altre mort al garrot. Durant el segle XVIII hi va haver 218 condemnats a mort, dels quals 102 van ser afusellats i 62 penjats. Durant la dominació francesa (de 1810 a 1813) varen ser condemnats a mort 110 presos que van ser

penjats a la Rambla de la Llibertat i al "Bou d'Or" (paratge entre el Pont Major i Pedret) excepte un parell de soldats que havien enxampat robant a la catedral i que van ser arcabusejats davant mateix de la Seu. Una carta del prefecte del departament del Ter, cavaller de Roujoux, a l'alcalde de Girona donava una visió esfereïdora del resultat d'aquestes execucions públiques; deia que els penjats restaven al lloc del suplici fins que eren substituïts per altres: aleshores el botxí tallava la corda i el cadàver romanía allí mateix sense sepultura. De fet, els cossos dels morts a la forca restaven en el patíbul al costat dels camins de les entrades als pobles i ciutats per tal d'espantar els malfactors, mentre que les restes de les víctimes dels esquarteraments eren escampats en cruïlles i camins.

Davant tanta crueltat, en el segle XVI es va fundar, a Girona, la Confraria de la Puríssima Sang

que tenia com a objectiu assistir els condemnats a mort. La confraria tenia una capella a l'església de Carme, situada al carrer del mateix nom, que va ser enderrocada en el segle XVII i traslladada a la Pujada de Sant Martí, on encara existeix. En aquest lloc hi ha l'església, la capella de la Puríssima Sang i part del claustre del convent (actual pati de la Diputació de Girona) on enterraven els condemnats a mort. Quan s'havia de produir una execució els membres de la confraria posaven un drap negre amb les seves insígnies a cada portal de la ciutat i en d'altres llocs públics i demanaven almoïna per satisfer les despeses d'assistència al sentenciat. El dia de l'execució, poc abans de sortir el condemnat, s'exposava el Santíssim Sagrament a la capella de la Confraria, i després els administradors, portant el Sant Crist, amb atxes enceses i abillats amb vestes, acompanyaven el pres fins el lloc del suplici. Hi

Gravat d'una execució amb l'acompanyament de la confraria.

havia dos santcrists, un de reduïdes dimensions i un altre de més gran que sortia quan eren tres els condemnats que acompanyava, o un de sol, si era fill de Girona. Mentrestant, sis o set religiosos, sense cap creu, anaven al lloc de l'execució, que es realitzava sense assistència de cap capellà. Posteriorment acompanyaven el cadàver al convent amb càntics i resos i el mort traspassava la porteria (sense trepitjar l'església) sobre una llitera portada pels enterradors i li donaven sepultura a la tomba construïda al segle XVIII que hi ha prop de les pilastres del claustre, conegut com el "claustre dels penjats", que va ser descrita per Enric Claudi Girbal a "Notícies sobre los antiguos gremios y cofradías de Gerona", a la *Revista de Girona* de l'any 1887.

La tomba dels condemnats de Girona havia estat al claustre del convent del Carme, a l'actual pati de la Diputació de Girona.

LA PREPARACIÓ DEL COS

26

Lauda sepulcral del segle XII i XIII a l'església de Maçanet de Cabrenys, on hi ha representat el moment de rentar el cos del difunt.

62

Durant l'edat mitjana els familiars o els clergues rentaven els cossos dels cadàvers i després els embolicaven amb draps de lli, amb un vestit especial o amb un hàbit religiós. El difunt, ja ben arreglat, era contemplat per familiars i amics, envoltat de ciris encesos o amb una creu de fulles de llor, travessades per un ble encès, que surava dins d'un plat ple d'oli, com era costum a Olot, fins que començava la cerimònia de l'enterrament. La indumentària ha estat un element ritual molt important en la mort, i els acompanyants i assistents als enterraments i les honres en portaven una d'especial, ben coneguda en època moderna, que es va utilitzar en el món rural fins les primeres dècades del

segle XX i que consistia en: capot i barretina morada per als homes; vestit, caputxa negra i un rosari a les mans per a les dones. En canvi, a les ciutats, ja en el vuit-cents el vestit negre era suficient i s'havia de portar com a distintiu de dol un temps prefixat segons el grau de parentesc: dos anys per als pares, cònjuges i fills, un any per als sogres i els germans, i d'un mes a mig any per als altres parents propers.

L'any 1727 va morir a València Guillem Ramon de Montcada, marquès d'Aytona i senyor del castell i la baronia de Llagostera. Atesa aquesta mort lluny dels seus territoris gironins es va llegir davant el castell de Llagostera el certificat de defunció, en el qual consta de la manera que es va

presentar el cos del difunt. En aquest document recollit en el llibre *Les muralles de Llagostera* es descriu la sala de vetlla, situada en el lloc de residència del baró de Llagostera, en el carrer conegut pel Murbredro. El cos estava en el saló principal, que estava colgat de tapisseries per a l'ocasió, estès sobre un llit, vestit de grana i amb hàbit blanc de l'orde de Calatrava, perruca i barret, amb el seu pal a la mà, amb puny d'or, amb botes negres. El llit estava envoltat de 16 torxes de cera i al costat esquerre hi havia tres "Cavalleros Pajes de S. Exia." i diferents altars on se celebraven misses".

El moment de cobrir el difunt en el monument Pienovi, al cementiri de Gènova.

La manera de sepultar els cadàvers també era diferent segons els llocs. A l'Empordà els colgaven amb els peus i les mans lligades amb una veta (per a l'historiador Pella i Forgas, era una reminiscència del costum egipci de lligar amb una cinta els cadàvers) mentre que a Blanes, contràriament a gairebé tots els llocs, els difunts eren enterrats calçats, segons Josep Cortis. A l'edat mitjana ja s'utilitzaven taüts de fusta, tot i que la generalització d'aquest ús es va produir, segons alguns autors, en el segle XVII, contràriament a d'altres cultures com la musulmana i la jueva, que continuaven sepultant els difunts directament en el terra. Els únics que eren enterrats sense caixa, entre la comunitat catòlica, eren els pobres de solemnitat, i actualment fins i tot aquests tenen una caixa, que té el deure de costejar el municipi.

Un banc per rentar els morts

“Sobre la clau i les dovelles de l'arc de la porta d'accés a l'església romànica de Sant Miquel de Fontfreda (ajuntament de Maçanet de Cabrenys, comarca de l'Alt Empordà), una vella fotografia de l'any 1920 ens mostra (Badia) la presència d'una lauda sepulcral encastada, de marbre blanc, datable els segles XII-XIII. En l'actualitat dita lauda resta dipositada dintre de l'església parroquial de Maçanet de Cabrenys, adossada amb garfis de ferro a una paret. En la dita lauda, segons l'esmentada fotografia, apareix cisellada –sota dos àngels que puguen al cel l'ànima del difunt–, la representació d'un banc de rentar els morts, a manera d'un llit baix, sostingut per sis peus o suports. Sobre el banc o llit, hom veu estès el cos del difunt, cobert

pel vestit mortuori. Una dona, de rostre afligit, situada a la seva esquerra, sembla rentar el cadàver amb un drap humit, o bé abraçar-lo, mentre una altra dona, situada als peus del mort, està plorant. Sembla que devia tractar-se d'un sacerdot, car hom pot veure que han posat un calze i patena damunt del pit del difunt. Un altre jove sacerdot es troba, en actitud de beneir, a la capçalera, i l'acòlit arriba, per la banda oposada, amb la creu i la caldereta de l'aigua beneïda per a l'aspersió i absolució. L'escena, en la seva ingenuïtat, no podia ésser més emotiva”.

Manuel Riu, “Alguns costums funeraris de l'edat mitjana a Catalunya”, a *Acta Mediaevalia*. Universitat de Barcelona. Barcelona, 1982.

63

Moment en què és posada a la tomba Margarida Cadell, segons ho representa una làpida sepulcral del segle XIV a Puigcerdà.

L'ANUNCI DE LA MORT

27

64

La mort ha estat anunciada com un trist plany perquè sigui escoltat per tots els vius tant de manera pública com privada. De manera pública és proclamada als quatre vents, per als qui moren dins la religió catòlica, pel toc llastimós de les campanes, i sobre paper a través de les esqueles publicades a la premsa; per les "papeles" (esqueles de mida més gran en el món funerari), que són col·locades sota la porta, per exemple a Besanó, o que són enganxades en diferents punts concorreguts d'una població, com fan a Cassà de la Selva. De manera privada, per un veí designat per la família que convida veïns i amics al funeral, o pel campaner, com ho havien fet a Cassà de la Selva,

que en aital ocasió portava el cap cobert per un barret per tal que tot el veïnatge s'adonés de la trista nova que portava.

La mort també havia estat anunciada per uns personatges que eren anomenats andadors. Josep Gelabert va escriure a començament del segle XIX que quan moria algun membre d'una confraria a Olot, un "andador" anunciava pels carrers la seva mort. Aquest personatge vestia una indumentària característica: una sotana de color o negra segons la confraria a la qual havia pertangut el difunt, una banda que li traspassava el pit diagonalment i que estava cenyida a la cintura, una ampla gola de tela blanca ajustada al

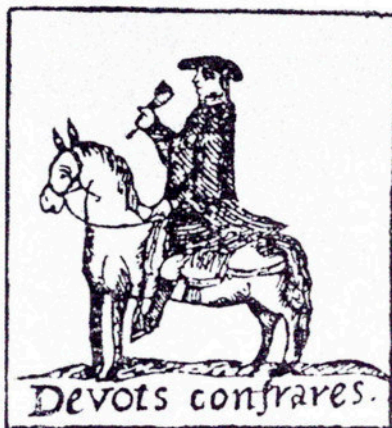
coll, un barret de teula, un bastó de la seva altura amb un medalló de fusta o un escut de la confraria del mort i una campaneta a la mà per a cridar l'atenció dels veïns en anunciar-los la mort del confrare i hora del seu enterrament. Gibert, en el seu llibre sobre tradicions a la ciutat de Girona, també parla d'aquesta figura i diu que anunciava la mort a cada cantonada després d'uns tocs de campana: "Devots confreres de la Mare de Déu del Roser, digueu un Parenostre i un Avemaria per l'ànima d'un tal que ha passat d'esta vida a una altra. Tal fareu, tal trobareu davant de Déu!". I també remarca que repetia aquestes

*Esquela dissenyada
per l'artista olotí
Celestí Devesa.*

frases tantes vegades com fossin les associacions religioses a què hagués pertangut el finat. En les ordenances de l'any 1387 de la confraria o gremi dels sastres i pellissers, de Girona, ja s'especificava aquest anunci mortuori, i també es deia que després d'escoltar-lo els agremiats plegaven de treballar fins l'endemà de l'enterrament.

La mort és anunciada fins i tot abans de produir-se a través de l'extremunció, que és el ritu preparatori de la mort en la religió catòlica, tot i que el Concili Vaticà II va intentar retornar-li el caire de sagrament de malaltia greu. El bisbe Josep Taberner, en la seva Instrucció de l'any 1725, deia que "vigilant lo parroco que no muyra ningun parroquia sens lo sagrament de la Extrema-Unció, que és lo ultim bany, ab que se nos aplica la sanch de nostre redemptor

Andador de confraria.

per perdonarsen nostres pecats (...) i sobretot deuen advertir los parrocos, que no cumplen ab lo que moltes vegades se fa, que en portar a algú lo viatich, seguidament li ministren la extrema-unció: de modo, que en nostres visites havem trobat persona que desta manera havia estat extrema-unciada sinch vegades, y després no

L'anunci de la mort també es feia per correspondència a través de les anomenades Postals de dol.

El toc de difunts

Les campanes han estat les grans anunciadores públiques de la mort. Cada poble ha tingut i té el seu propi toc de difunts. Veiem l'exemple de Cassà de la Selva, que abans de 1936 feia sonar les campanes petites per als albat i les grans per als adults:

"El toc de difunts és diferent segons l'edat, categoria i sexe del difunt. Si és un home, es fan quatre tocs; tres, si és dona. Si és un religiós o religiosa, 12 vegades. Si és capellà, 18. Pel bisbe, molts més. Pel Papa, no està fixat el nombre de vegades. (A la mort del Papa Pius XII, es va tocar prop d'una hora).

Per anunciar la mort d'un albat es toca pausadament amb el batall de les dues campanes: primer un cop amb la Grossa, i després la petita. Ninc... Nanc... Ninc... nanc; tandes de 4 o 5 batallades: si és Nen, 9 vegades; i 7 si és Nena. Quan es toca a mort de 12 a una, és senyal que el mort és de fora de la parròquia."

Josep Xutglà, *La nostra església*, Llumiguia, recull d'articles de 1974 a 1981.

veuen més lo malalt, puix lo sagrament de la extrema-unció se ha de aplicar en son degut temps, y després de ministrat, deu lo parroco assistir al malalt ab gran caritat, fins que done lo esperit a Déu."

EL TRANSPORT

28

*Enterrament de Torres
Jonama a Palafrugell.*

66

Mentre el cementiri va estar al costat de l'església parroquial el difunt era portat a l'espatlla per familiars, veïns o amics, segons el costum de cada lloc, i els clergues i el dol (per un rigorós ordre de sexe o de proximitat familiar segons els llocs) acompanyaven el mort fins el sepulcre amb la creu alçada, ciris i l'encenser. Primer el cadàver es posava a l'interior d'un bagul cobert amb roba negra i es lligava a la caixa un pal llarg per tal que fos de més bon portar (els portadors eren rescabalats amb menjar: sopes, fesols amb rosta, pa i vi, o bé pa, nous i vi, pel que fa al Ripollès). Més tard, i sobretot en els nuclis urbans, es va utilitzar el llit de morts (també conegut amb el nom de baiard) o el carro.

Quan el cementiri es va allunyar de la ciutat (segle XIX) es va fer indispensable el transport del difunt en cotxes mecànics i es varen crear els serveis de cotxes mortuoris tirats per cavalls. De totes maneres, com totes les innovacions, de primer no va ser gaire ben rebuda i la tradició de portar els morts a pols encara va tardar molt a desaparèixer. Evidentment, on primer es van iniciar els enterraments amb cotxes fúnebres va ser a les ciutats. A Barcelona el primer es va fer l'any 1836, i a Girona l'any 1855. Tot i això, a Girona es resistien a utilitzar el nou servei atès que no es considerava prou respectuós que les bèsties transportessin els cadàvers. I a Olot, no es va establir fins tres

quarts de segle més tard!, l'any 1923, després de la mort (1922) del rector que s'havia oposat fermament a la seva introducció. Irene Rocas, filla de Llofriu, va escriure un dietari, editat per l'Arxiu Municipal de Palafrugell l'any 1999, on va relatar el transport del cos de la seva filla i el seu marit tal com "era costum". A la seva filla Aniceta, morta l'any 1889, li varen fer "un bagulet de lo millor que se feia llavors amb una branqueta de flors blanques al capsal" i la varen portar "quatre noies de quinze a setze anys perquè pesava molt i el poble era una mica lluny". Sis anys més tard va morir el seu marit i en aquella ocasió el bagul va ser

portat per vuit homes. A Cassà de la Selva no van iniciar el trasllat dels cadàvers amb cotxe de cavalls fins l'any 1905, i aquest fet va suscitar una agra polèmica entre el rector i l'Ajuntament, atès que el primer s'atribuïa l'exclusivitat del sector mortuori mentre que l'Ajuntament li recordava que el trasllat dels cadàvers era competència de l'Ajuntament.

Amb el temps, la innovació es va transformar en costum i el transport amb cotxe de tracció animal es va convertir en un element insubstituïble del ritual funerari i en un dels símbols

L'aspecte que oferia el carro mortuori de Brunyola és ben il·lustratiu de la dissort que ha tingut el transport funerari.

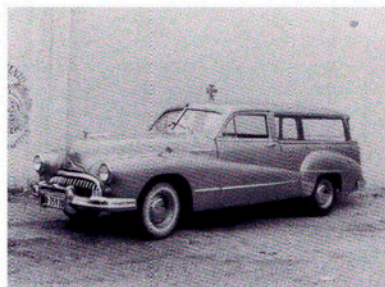
externs que determinaven la categoria del mort (segons el nombre de cavalls que tiraven el cotxe i la luxositat del vehicle) arribant-se a popularitzar la dita: "mora't i et duran en cotxe". Les tarifes del transport de cadàvers eren diferents segons el cotxe que es llogava, el difunt i la distància a recórrer. A Barcelona, a mitjan segle XIX, es pagava per cotxes tirats per un cavall 12 rals per un cos gran

Cotxe funerari a Olot en els anys cinquanta.

i 6 per un infant; de dos cavalls, 50 rals; de 4 cavalls 100 rals; de 6 cavalls, 300 rals; de 8 cavalls 500 rals. A Cassà de la Selva les tarifes que es pagaven l'any 1905 eren de 65, 25 i 10 pessetes, segons la categoria de l'enterrament.

No va ser fins els anys cinquanta del segle XX que es va generalitzar la substitució dels cotxes de cavalls per automòbils,

Automòbil mortuori de Cassà de la Selva l'any 1972.

tot i que a molts llocs es va fer molt més tard, com a Cassà de la Selva, que no es va produir fins l'any 1964. Amb aquesta substitució, els tradicionals cotxes fúnebres i els seus guarniments varen desaparèixer de la geografia comarcal i han estat pocs els llocs que els han pogut recuperar com a elements patrimonials a conservar, com a Ventalló, que ho varen fer tot just l'any 1999. Cal recordar que a Barcelona hi ha el Museu de carrosses fúnebres, que és un dels millors del món. La substitució del cotxe fúnebre per l'automòbil va ser un dels causants de la ràpida desaparició de les processons d'acompanyament als difunts, tot i que encara avui en pobles reduïts de zones rurals (per exemple del Ripollès) el capellà i els veïns desfilen en processó darrera l'automòbil fins el cementiri.

EL CONVIT DE MORTS

29

68

Els dinars de morts, amb tot el seu ritual, es troben ben documentats a Catalunya a partir del segle XII, i tenien com elements principals el pa, el vi i la carn. Se solien celebrar dos àpats: un el mateix dia de l'enterrament (a l'Empordà es deia el dinar magre), al qual només concorrien els familiars, el campaner i el fosser, i un altre de més abundant (a l'Empordà es deia honres grasses) que es feia el dia que popularment es deia el dia dels funerals, i que, en el cas de celebrar-se, era més important que la cerimònia d'enterrament, atès que hi eren presents els familiars i persones rellevants, segons la categoria social del difunt, que havien arribat després de moltes hores de camí.

Un convit de morts a la Garrotxa de primers de segle, fotografiat per mossèn Gelibert.

L'origen d'aquest àpat sembla grec, i era una pervivència de les libacions rituals que antigament es feien sobre els sepulcres dels morts. Les cavitats, o receptacles, propers a les sepultures antropomorfes excavades a la roca, amb canalets de penetració dins de la sepultura, semblen demostrar que aquestes libacions rituals no havien desaparegut de Catalunya encara en els segles X i XI.

Després del funeral els parents i amics es reunien a la casa del difunt. Cels Gomis, l'any 1887,

relata testimonis orals que descrivien aquests àpats de difunts i que s'iniciaven amb el ritual de l'ablució: "Al sortir de la iglesia los capellans, los parents y convidados anavan á la casa del difunt. Lo fossador los esperava á la entrada del menjador ab la gibrella plena d'aygua á la mà y la tobollola penjada al brás". En aquests àpats a Cels li varen dir que es donaven, també, cigrons o fesolets amb allíoli, i per això hi havia la dita empordanesa de "Vejam si n'haure'm 'ls monjets!" quan es parlava d'un malalt terminal.

L'àpat finalitzava amb el repartiment de pa de memòries a tots els assistents. En arribar a casa l'oferien a familiars i amics com a recordatori del difunt, oferta de pa que també es feia en sortir de l'església i que també es donava als pobres que s'hi acostaven.

Els testimonis documentals que hi ha a partir del segle XVII deixen veure l'abundositat d'aquestes àpats funerals. En l'enterrament de Montserrat Margall, d'Avinyonet del Puigventós, l'any 1615, es varen servir set moltons i set cabrits. A la mort de Margarida Barri, de Tortellà, l'any 1793, es varen oferir 20 quilos de blat fet pa, dos moltons, tres mallalls de vi, una lliura de xocolata, arròs, fideus i verdura. Per la mort de Josep Dalmau, rector del Far, el 1795, es varen pagar 14 lliures i 6 sous pel valor del pa que es va gastar el dia de les honres, i 17 lliures i 3 sous pel valor de la "carn de anyell carn de tosino fideus arros i vi per aperellar el dinar al dia de les honres".

Abans els capellans també participaven de l'àpat a la casa, i quan varen deixar d'assistir-hi es varen quedar a dinar a la rectoria. Eren convidats pel rector de la parròquia, per un estricte ordre de veïnatge, i en molts de llocs l'estàndard era l'assistència de tres capellans. Després dels funerals, que s'allargaven durant bona part

Els dinars a pagès

El dinar de morts va subsistir fins el segle XX, a les comarques interiors, i va ser fotografiat i descrit pel folclorista i vulcanòleg Mossèn Gelabert de la manera següent:

"El dòl després qu'ha eixit de l'iglesia se reuneix á la casa del mort y á l'hora de dinar s'assenta á la taula.

Els homes, am capot, á un costat; y les dones, am caputxa á un altre, presidint un capellá á la qual dreta s'hi assenta el cap de casa y á l'esquerra el cap de dól.

La taula está aparellada am dues estovalles, plats vermells ratllats de negre, capgirats demunt del tovalló, cullera, forquilla y ganivet creuhats

sobre del mateix plat y porrons blaus ab vi de la terra.

El menú consisteix en escudella d'arrós y fideus espessa, bullit y un rostit per entrant. L'amaniment és d'olives negres, y'ls postres ametlles torrades. La carn de ploma queda esclosa; sols la de xai hi és admesa.

S'hi parla poch y encara en veu baixa.

Acabat l'àpat se despara la taula de modo que quedi cuberta am les tovalles de dessota. Llavors el cap de dól (abans el campaner) distribueix un pa á cada comensal, anomenat "*pa de memoria*."

GELABERT, Josep: "Guia d'Olot y ses Valls: La petita Suïssa catalana". Olot, 1908, p. 166-167.

del matí, amb misses, una darrera l'altra, i simultànies en diferents altars, dinaven a la rectoria i a la sobretaula explicaven noves i aprofitaven una estona de lleure per jugar a cartes o altres entreteniments. Aquest costum no es va perdre en les zones rurals fins ben entrats els anys cinquanta del segle XX, quan els capellans van començar a desplaçar-se amb la motocicleta o el cotxe per les parròquies.

Vaixella de dol que es pot veure exposada al Museu Comarcal de la Garrotxa.

Els cementiris es despullen de les làpides vuitcentistes en la mateixa mesura que canvien els titulars de les sepultures, fent desaparèixer així la història lapidària del segle XIX. Els hereus de les grans famílies gironines s'accontentaven amb la construcció d'un panteó aparent on figurés el nom de la família. N'hi havia prou amb el nom, tothom els coneixia. En canvi, la nova burgesia necessitava l'ajuda d'epitafis lapidaris per passar a la posteritat, i el cementiri del segle XIX va ser un espai idoni per a satisfer els seus objectius. També els corrents literaris entren dins la necropolis i el romanticisme, amb un moment àlgid a mitjan del segle XIX, va influenciar enormement l'escriptura funerària a través de llanguïds epitafis. Però hi ha altres elements que l'han condicionat: la censura (durant el franquisme les làpides també l'havien de passar) i la influència, o imposició a voltes, de les orientacions eclesiàstiques que demanaven que els epitafis s'allunyessin de cap ampul·lositat.

Seguidament relacionem un mostrari dels epitafis a les nostres comarques, alguns dels quals encara existeixen mentre que d'altres només es poden llegir en sengles articles de diferents autors (Bosch, Gaziell, Frigola, Martinell, Palahí, etcètera).

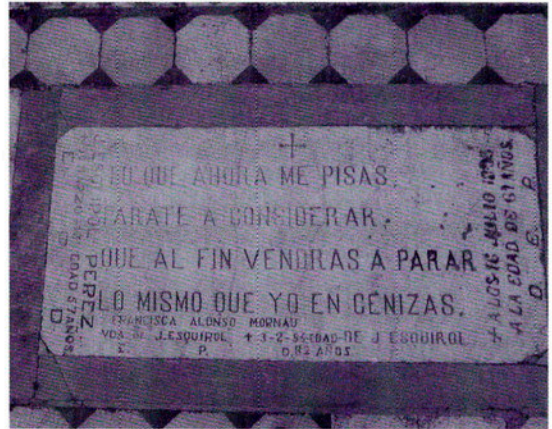
CATALANISTES

Voldria que el meu cos / Es convertís en terra / Catalana, i que quan / De ressucitar m'amb / L'hora en lloc del só / De la trompeta em / Despertí la tenora (Tossa) /

BIOGRÀFICS

En Jaume Vilallonga Balam, artista, pintor i arqueòleg que va morir el 1904 (Tossa)

Doctori D. Francisco Bolos Geraló á Minurat pharmaciae professori acuratissimo botanices, chemiae, oryctognosiae, et geologiae eximio cultori, priscorum olotensium vulcaniorum descriptori diligentissimo. Numismatum nec non

Làpida de Josep Esquirol.

antiquorum codicum sedulo scrutarum VII kal.
Octobris MDCCCXLIV (Olot)

DOCUMENTALS

“Tomás Miralles murió por el cólera (...) / Siendo el primer desgraciado / Que al azote sucumbió / Cuando disfrutar creyó / De un porvenir venturoso / Su muerte turbó el reposo / Y la gente estremecida / Vió la ciudad invadida / De un mal tan destroso / Falleció el día 23 de agosto de 1851 a los 48 años de edad” (Girona)

“Madre e hijos Sicars y de Palau víctimas de la inundación del 18 de septiembre 1843” (Girona)

HEROICS

Piloto audaz cuando el mar anchuroso
En calma y tempestad cruzado había
Vino a su patria en busca de reposo
Y solo lo encontró en la tumba fría (L'Escala)
Francisco Cuevo, 1853

“Aquí descansan los restos mortales de José Muxach albañil, condecorado con la cruz del sitio de Gerona de 1809. Decano de los veteranos que la defendieron con tanto heroísmo en aquella época, batiéndose por la independencia de la patria. Murio en 18 Diciembre de 1862 a los 85 años de edad” (Girona)

LITERARIS

Siguis qui siguis, tu que ets ací, que
També moriràs, atura't, llegeix i
Plora.

I compadin-te'n, per ells prega,
Si et plau, puix que en semblant fossa
Seràs reclós, fet pols i ossos després
Del cop de la mort, que no deixa res
Enrera.

(Sant Martí Vell, segle XIII, làpida encastada a l'església, llinatge dels Sant Martí)

Pastoret de Sant Joan / que has sortit altra vegada /
amb el teu ramat de xais / cercant terres de

*Tomba
d'un pastor
a Toses.*

Cerdanya, / aquest any marxés sol / ja no vas amb el
teu pare / El pobret jau allí dalt / En la pau de la
muntanya (Toses Ramon Rosell Basagaña 1911-
1995. El text és de Joaquim Mir)

No Vingueu per mi à plora / Al voltant de ma
mortalla, / Si acas veniuhi a resa / Las oracions són el
gra / Mentre's qu'els plors són la palla (Els Metges)

SARCÀSTICS

Pedro Caymó yace aquí, / esperándote a ti (Sant
Feliu de Guíxols 1852)

Tú que ahora me pisas / Párate a considerar / Que al
fin vendrás a parar / Lo mismo que yo en cenizas /
(Làpida del fotògraf Josep Esquirol, mort a l'Escala
l'any 1931)

Muerte al que enfrente de mi estás / Tal com te ves
me vi / Y tal como me ves te verás (làpida de Tomàs
Pascualet a Palamós)

Estava bo, / Em vaig fer “sangrar” / Per estar millor
/ I aquí sóc jo (a l'antic cementiri de Palafrugell)

Aquí descansa un sacerdot / Allà reposa una
ballarina, / Ell ensenyava doctrina / Ella ho
ensenyava tot (a l'antic cementiri de Palafrugell)

“Vigileu, puix no sabeu ni el dia ni l'hora” (Palol de
Revardit)

Si a la mort a tots iguala, / Trobo que no és cosa
mala/ (Els Metges)

ROMÀNTICS

“En el jardín tan ameno / Dios faltaba una flor / Me
escogió a mi con amor / Arrancándome del seno / de
mis padres, cruel dolor. Carolina Pell, de quatre
anys i un mes (Cadaqués, 1855)

ELS CEMENTIRIS EN LA LITERATURA I LA PINTURA

30

*Pintura de Narcís Comadira
inspirada en el panteó
de la família Tarré, en el
cementiri de Llagostera.*

amb la seva ploma alguns recintes cementirials. Ja s'ha esmentat en els anteriors capítols Caterina Albert (Víctor Català) sobre l'Escala, i Agustí Calvet (Gaziel) sobre Sant Feliu de Guíxols. Però no podem obviar altres autors com Josep Roig i Raventós sobre Lloret de Mar, Josep Pla sobre Cadaqués, i sobretot Salvador Espriu, l'autor més conegut per la seva obra mortuòria.

Esriu va dedicar molts dels seus poemes al cementiri de Sinera (Arenys de Mar) en el llibre de poemes que porta el mateix nom –*Cementiri de Sinera*– i a *Les hores*. Del primer trobem versos tan bells com: “M’encerclen / blanques parets, pau alta / i bona ran dels arbres, / sota la pols i l’ombra.” Del segon vull remarcar el llarg poema “Perquè un dia torni la cançó a Sinera”, que va interpretar i popularitzar Ramon Muntaner i en el qual trobem versos com: “El meu somni lent / de la gran pau blanca / sota el cel clement. / Passo pels camins / Encalmats que porten / La claror dels cims. / És un temps parat / A les vinyes altes, / Per damunt del mar. / He parat

72

Narcís Jordi Aragó esmenta a *Girona ara i sempre* nombrosos escriptors, literats, historiadors, metges, etcètera, que parlen de la mort a Girona, com Carles Rahola, Narcís Blanch i Illa, Santiago Rusiñol, Josep Porcalla, Nieto Samaniego, Juli Piferrer, Josep Carner, Prudenci Bertrana, Aurora Bertrana o Rafael Gay de Montellà.

Mossèn Pere de Ribot va realitzar un exhaustiu recull de literatura mortuòria en el seu *Llibre de la mort*, editat l'any 1953.

Les mateixes necròpolis manllevem les paraules dels escriptors. A l'entrada del cementiri de Fornells de la Selva es llegeix: “Si’am la mort una

major naixença!” (Joan Maragall) i en les làpides sovintegen textos manllevats d'autors catalans (sobretot del literat més nostrat, mossèn Cinto): “I amb llavis freds encara sembla dir-vos: No ploreu pas ma mort perquè en tan curt viatge despedir-nos si jo us espero a port?”, a Lloret de Mar. De totes maneres, la literatura mortuòria traspasa els recintes cementirials i revesteix tota mena d'objectes i arquitectures: “Cada hora que et senyalo –t’allunyo del bressol- t’acosto a la mortalla” (Jacint Verdaguer), en el rellotge de sol del Noguer de Segueró.

De totes maneres el que més m'interessa aquí és parlar d'aquells autors que han descrit

La mort de la núvia

Cal recordar que en la literatura anònima, la literatura popular, les cançons i les rondalles ha estat present la mort i el seu ritual. Un notable exemple d'aquest gènere és "La mort de la núvia".

"-Baixen allí carrer avall
veuràs com li fan la caixa-.
Ai! Quan sóc a mig carrer
Veig mitja porta tancada;
Jo me'n pujo escala amunt
Com si en fos fill de la casa.
Quan sóc al primer replà
Ja la'n veig amortellada.
Ja m'hi agenollo als peus
Per passar-li el rosari.

-Fuig d'quí, gran malvat,
que per tú sóc condemnada!
Vés-te'n a la vora del foc
Que hi trobaràs la meva mare,
Que te'n donarà les claus,
Les claus de la meva caixa.
En el primer calaix
Hi trobaràs les arracades,
I en el segon calaix
Trobaràs l'anell de plata.
Vés-ne a avisar al fuster
Que me'n vinga a fer la caixa:
Que ens la faci ven gran,
Que tots dos hi puguem cabre."

Cançoner del Ripollès, Centre d'Estudis
Comarcals del Ripollès, Ripoll, 1998.

*El cementiri de Sóller
(Illes Balears), pintat
per Santiago Rusiñol.*

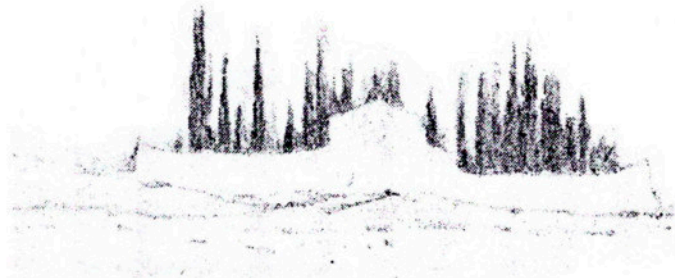
el temps / I records que estimo
/ Guardo de l'hivern. / Però tu
riuràs, / Car veus com es
tanquen / Llavis catalans. / I es
baden al sol / Boques de
captaires, / Plagues de leprós".

Pla va emprar la narrativa per tal
de lloar els diferents cementiris
de la nostra geografia. En el

volum 44 de la seva obra
completa editada per Destino
descriu diferents cementiris:
"Tres fossars hi ha a la Costa
Brava bellíssims: el de Begur, el
de l'Escala, el de Cadaqués. Els
dos primers són bells de dins
estant, per si mateixos, però
llevat de la mar, que des dels
murs es veu, la naturalesa

circumdant no els acompanya.
El cementiri de Cadaqués, en
canvi, és, si fos permesa la
llibertat, complet".

Els cementiris i les seves
tombes han estat recollits en les
teles dels pintors i en els papers
dels dibuixants. Un dels artistes
que més necròpolis ha reflectit
en la seva obra ha estat Modest
Urgell. A part d'ell, i només a tall
d'exemple, podem parlar de
Santiago Rusiñol; el polifacètic
Josep Gelabert, que va dibuixar
cementiris garrotxins; Joan
Coma, que va dibuixar el
cementiri vell de Palafrugell, i
Narcís Comadira, qui va pintar
el panteó de forma piramidal de
Josep Tarré, de Llagostera.

*Dibuix del
cementiri
d'Olot
realitzat
per Josep
Gelabert.*

L'HOME DAVANT LA MORT

31

A l'antic cementiri de Sant Esteve d'Olot es varen soterrar nombrosos empestats.

“morbo”, “pestilència” o “desganes comunes” (eufemismes de pesta).

S'habilitaven centres especialitzats, coneguts com a morberies, on es concentraven els empestats; es construïen barraques als afores dels pobles, on famílies senceres eren aïllades. A Girona es varen esgotar les existències de calç necessàries per colgar els cadàvers i al cementeri de Sant Esteve d'Olot, a partir del mes de setembre de 1650, eren sebollides més d'una dotzena de persones al dia. Paral·lelament, els terrenys de sepultura es multiplicaven: s'enterrava en els cementiris que es creaven al costat de les morberies, en terrenys santificats per a tal efecte, en els camps, en les vinyes, en els camins, en els boscos, a la casa, davant de la barraca. Moltes vegades es negava la sepultura en el cementiri, tot i que a voltes això obeïa a raons pràctiques: en una defunció d'Olot es deia: “per pudir molt se enterra allí mateix” o “...y per pudir lo cos fou enterrada prop de dita casa a un marge”.

La por al contagi era tan intensa que fins i tot els fossers es negaven a sepultar les víctimes

74

La rata i el seu hoste, la puça, varen ser els causants de les terribles pestes que varen delmar tràgicament la població durant l'època medieval i moderna. La tristament famosa Pesta Negra del segle XIV va arrasar literalment Europa, i la pesta del 1650 va incidir fortament sobre les comarques de l'Empordà, i les ciutats de Girona i Olot.

Durant la pesta del segle XVII els municipis i les juntes del morbo varen esforçar-se per tal que la pestilència no arribés a les seves portes. A Girona es varen instal·lar forques a Sant Llützer i al portal d'en Vila, per atemorir la gent, i es varen tancar, de dia i de nit, la majoria dels portals de la ciutat. A la Vall

de Ribes varen tancar la comunicació amb Ripoll. Tots els esforços van ser en va i la pesta es va anar estenent, semblant de mort els camps de les comarques de Girona. De totes maneres els diferents treballs sobre aquesta pesta sistematista (i són molts) no es posen d'acord a l'hora de donar la xifra de morts. Per exemple, per a alguns historiadors a Olot varen morir l'any 1650 dues mil persones, mentre que per a Jordi Canal les xifres no haurien de superar les 800 o 900 persones. Tot i les dificultats de la demografia històrica, els registres de defuncions donen informacions molt interessants sobre l'actitud de l'home davant la mort i les formes d'enterrament a causa del

del contagi: a Olot hi ha anotacions com “està soterrada allí mateix per no volerla anar a buscar ningun foser”, a Banyoles, Margarida Ferreras va ser enterrada al cementiri per la seva mare; a Jafre, Mariàngela Falguera ho va ser pel seu fill. Els carmelites, a Olot, no deixaven enterrar al Carne encara que fos la voluntat expressa del difunt, com li va passar a Margarida Astorch, a qui “los pares del Carne no la volgueren perquè era morta de pesta y així los jurats la aportaren a Sant Esteve”. També moltes vegades s'intentava amagar la mort d'un apestat: “... y sens dir res la an enterrada a un marge prop de casa”, com van fer a Olot. N'hi havia que s'enterraven en el cementiri però gairebé sempre es feia d'amagat, com en el cas del traginer Pere Pujalts, que va ser colgat en el cementiri de Sant Quirze i Santa Julita d'Arbúcies el 10 de novembre de 1653, i “no es va enterrar amb la pompa acostumada sinó en la nit”. El pànic s'apoderava de la població. A Olot el 17 de setembre de 1650 va emmalaltir una criada de can Mir, “la tragueren de casa y mori sens avisar. Mori en un bosch de la pinya y los gossos se la menjaren”. Eren morts tràgiques, incommensurablement tràgiques. Jordi Canal recull en el llibre dedicat a la pesta d'Olot l'any 1650 la mort de catorze

persones d'una mateixa família, la família Clapera de Sant Cristòfor de les Fonts, al llarg de quatre mesos. Tres dels germans varen ser enterrats pel seu pare en un peu de marge, ja que no els havia pogut portar al cementiri perquè estava ell mateix empestat.

Olot va ser un dels llocs on la pesta va deixar com herència un nombre important de morts. Però com es pot deduir pel text poblacions molt reduïdes van experimentar un dol tan o més gran. A Llagostera l'any 1652 varen morir 70 persones de pesta (sense comptar els albats que no hi eren inscrits), dels quals 36 varen morir el mes de juny. A Bàscara el 1652 varen

En el portal d'en Vila de Girona, segons un gravat de Joaquim Pla i Cargol, s'aixecaven forques per atemorir els visitants.

morir 48 persones (de les quals 21 eren albats). A Estanyet (Siurana) un llogarret format per tres cases, varen morir en deu dies de l'any 1650 cinc persones d'una mateixa casa. A Llançà, del mes de desembre de 1651 fins el desembre de 1652, s'hi van inscriure 62 defuncions. A Bescanó el mes de desembre de 1653 varen morir 12 persones.

Cavaller i dona de dol, escultura del segle XV del sepulcre del rei Ferran I, a Santa Maria de Poblet.

Manuel Camps i Surroca i Manuel Camps i Clemente van fer un estudi sobre la incidència de la pesta a Catalunya titulat *La pesta de meitats del segle XVII a Catalunya*, i publicat l'any 1985. Hem extret d'aquest estudi algunes de les anotacions que fan referència als llocs on es van enterrar els empestats a les comarques de Girona.

Aiguaviva del Gironès, 1652-1653

“A seta de gener de mil sis sens sinquanta dos mori Miquel Texidor fadri rebuts los sacraments de la Iglesia y lo enterraren en lo bosch den Salvanya en lo lloch anomenat la sorrera tosca mes avall per aver aportat la malaltia de Mataro ahont estave declarat lo mal contagios. El 17 de novembre de 1653 mori Antoni Farjas: “lo feri la gota en lo cami prop lo porxo den Puigvert y fonch enterrat en lo matex lloch dins lo camp de dit Puigvert que nos pogue aportar en lo sementiri per averlo visurat y tocat un perfumador inficionat del mal contagios”.

Banyoles, 1652

Margarida Ferreras va ser enterrada al cementiri per la seva mare. Antigua Puig va ser enterrada allà on la van trobar, prop de l'estany. Pere Bontí va ser trobat mort al bosc d'en Palau, on estaven abarracats tots els malalts, i va ser enterrat allà mateix. Margarida Armasseda va morir en un olivar d'en Sala i la van enterrar quan devia fer quatre o cinc dies que era morta.

Bàsca, 1650-1652

“Entre els 8 i 23 de juliol varen morir de pesta nou membres, entre familiars i servents, de la família Espolla i el cirurgià M^o. Salvi Boy. Els cadàvers varen ser enterrats a la rajoleria dels esmentats Espolla”. El 18 de juliol de 1652 es va inaugurar un nou cementiri. Fins aleshores els cadàvers eren enterrats, com arreu, en el mateix lloc de l'òbit, i molts, en un hort destinat a l'efecte.

Bordils, 1651-1654

“El 21 de novembre va morir Paula Danyona i va ser enterrada el dia 22 per los del castell de Don Manuel al ort de dit castell. El 21 d'agost de 1653 va morir una altra dona que va ser enterrada al costat de Doña Paula i el dia 19 de setembre va morir Jaume del Torrent que va ser enterrat prop de casa seva. El 25 del mes de juny de 1654 va morir Maria Puïola del Mas i va ser enterrada fora del cementiri”.

Caldes de Malavella, 1652

“A 26 del mes de febrer de 1652 fou enterrat (no en lo sementiri) un home que trobaren mort mes enlla de casa den Matllo de Folgaroles en lo cami lo enterraren alla mateix perquè ne li trobaren alguna nafra axí que per temor del contagi lo soterraren alla prop hon lo trobaren mort”.

Campllong, 1653-1654

El 12 d'octubre va morir la dona de Pere Riera “en lo mas Sendra mori de contagi y fou enterrada prop la casa”. El 21 de gener de 1654 va ser enterrada Maria Boneta “prop de la casa den Bonet i el 30 d'abril Maria Ana Ollera darrera sa casa den Oller”.

Cassà de la Selva, 1652

Va ser enterrat Salvador Ballell en un camp.

Corts (Cornellà de Terri)

El 21 de juny de 1650 va morir Magdalena Creuet, i entre el 3 i el 7 de juliol, el seu marit i tres fills. D'una de les filles el rector diu “la enterraren en los demes prop casa sota un paral que ha que mira a tramuntana jo nou viu que la parrochia no sofria de res per ser morts tant repentinos que espantaven a tot lo mon”. El dia 8, “mori Magdalena Conques de edat que quatre anys poch mes o manco estava en casa de Joan Creuet son honcle mori tambe de contagi fonch enterrada tambe en los demes prop casa en la part de tremuntana entre un parral quei ha”.

Del Mas Martí van morir el matrimoni, un fill i la mossa. El capellà diu que “per no trabarse qui los volgues enterrar jo lo Rector me tingue molt treball”. El 5 d’agost va morir un nebot del rector, que va ser enterrat en l’hort de la rectoria

Fortià, 1652

El 6 de setembre va ser enterrat Josep Ballart prop de la morberia; el dia 26, un fadrí del barber Baldiri, que el varen portar al “fossar a la part de tramuntana” i el 13 d’octubre, Joan Farré, que va ser enterrat prop las “figueras den Puitx ahont tenia la barraca mori encontrat de pestilencia.”

Jafre, 1652-1653

Va ser enterrada el 29 de novembre Mariàngela Falguera, davant la seva casa, i el 21 de novembre de 1653 va ser enterrada a la vinya pel seu fill “per estar abarracats en dit lloch per suspitio de pesta o altre mal contagios”.

Llagostrera, 1652

El primer mort per pesta es va produir el 3 d’abril i l’home mort, Hieronym Buada, va ser enterrat “fora lo sementiri per causa de dit contagi”.

Llofriú, 1652

El juny varen morir cinc persones de Mas Vergonyós (Isidoro Bofill, el seu fill de 3 anys Ramon Bofill i dos germans més i una dona que hi vivia, i van ser enterrats a l’hort davant la casa, prop del pont.

Palamós, 1652

El 29 de març va morir una minyona de Miquel Preys i va ser enterrada a la campanya i de nit per ser morta de pesta. Alguns malalts varen morir a les barraques però la majoria ho van fer a la morberia.

Queixàs, 1652

“A dos de Agost se troba un home mort al dalt de la roca qui va de la Casa de vall a Caragol arrimat a un roure se judicava eser un dill de Pera Camdura que stava ab peferrer de Crespia y digueren que era fugat de la infermeria y sen vingue y nos dona molt cuyda en enterrarlo y

costa la vida a duas donselles que se encontraren y es soterrat mes amunt dels dos roures”. Uns dies després van morir les dues germanes donzelles que l’enterraren i la seva mare.

Sallent, El (Santa Pau), 1653

El 4 de desembre de 1653 va morir en un camí un soldat de nació holandesa que va ser enterrat allà mateix perquè semblava mort de pestilència.

Sant Feliu de Boada, 9 de novembre de 1653

Va morir el pagès Pierris Varrez: “mori ab breu malaltia non fou sepultat en lo sementiri porque mori del contagi a judici y parer de molts de dit lloch y la sua muller lo posa en lo vas y soterra allí prop la era de dita casa per ço que ningu lo volgue tocar per temor del mal contagios”. El dia 27 va morir la seva dona i la van enterrar al costat del seu marit. La por dels veïns va fer necessari que el papacossos de Palau-sator fos l’encarregat d’enterrar els difunts de Sant Feliu.

Sant Llorenç d’Adri (Canet d’Adri), 1652

Va morir un ermità de llatzèria, o sigui de misèria extrema i “per ser lo temps tant ple de desdixes del contagi ningu lo vulgue posar en cobert” i va ser el seu fill únic que volgué manejar les despulles.

Verges, 1652 –1657

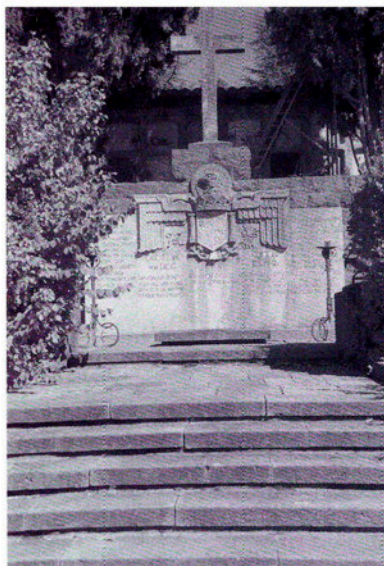
El 12 de novembre de 1652 es va enterrar a la casa de Antoni Dajou, moliner de Verges, Joan Farrer on vivia i treballava, el dia 25 va morir la filla del moliner i el 28 la dona. El 5 de desembre es va enterrar al bosquet den Mor, al camí que va de Verges a Canet que ell tenia la barraca, Andreua Norri.

Vilopriu, 1653

Varen ser enterrats dos albat (germans) davant la casa del Lobera. Una dona forestera va ser enterrada en lo cementiri de la pesta de Vilopriu. Maria Ribes va ser enterrada en el bosc de pins. Elena Batlla en el torrent del massot, prop lo roure gros. M^o Payret, apotecari que curava los empestats y purificava lo lloch va ser enterrat mig del camí ont en lo pou den batlle.

VÍCTIMES DE LA VIOLÈNCIA

32

Monument franquista al cementiri d'Olot.

“als seus companys morts en combat per la llibertat”, com a Besalú i a Maçanet de Cabrenys. L'any 1999 es va recordar la mort de dos maquis en el cementiri d'Espolla.

Però si les guerres del segle XX han donat lloc a una important al·legoria funerària, les guerres vuitcentistes no podien quedar enrera. Al cementiri de Santa Margarida de Bianya hi ha una làpida que recorda un episodi bèl·lic ocorregut durant la tercera guerra carlina, l'any 1874. A la sortida de Besalú hi ha un monument d'aquell mateix any que treu a la llum l'afusellament de 33 liberals. I a Olot, d'una centúria anterior, en

78

Pràcticament totes són morts anònimes, sovint provocades per les guerres o per catàstrofes que varen posar la pell de gallina als seus coetanis. Són monuments o tombes sense nom en el clos del cementiri o al peu dels camins que oculten històries que volen ser explicades.

Els monuments recordatoris que més havien proliferat arreu de les terres gironines han estat els que es varen aixecar durant el franquisme “a los caídos por Dios i por la patria”. Són monòlits al costat dels camins, monuments impressionants en els cementiris (com el que hi ha a Olot), làpides a les parets de les esglésies o en qualsevol carrer de pobles i ciutats de la

nostra geografia. Era talment com si durant aquesta guerra cruenta només s'hagués vessat la sang d'un sol dels bàndols confrontats. L'arribada de la democràcia va diversificar el discurs funeràri i va recordar la barbàrie del segle XX: els morts de tots els bàndols durant l'última guerra civil, els dels camps de concentració alemanys, els del franquisme. Per exemple, en el cementiri de Girona són recordats els morts en el camp de concentració de Mauthausen, els morts en la defensa de la República i “los caídos por Dios y por la patria”. També s'estenen en diferents recintes cementirials els recordatoris realitzats per l'Amical d'antics guerrillers espanyols a França amb la frase

Estela del camp del Triai a Olot.

Ofrenes florals a la carretera de Sant Martí de Llémèna.

el lloc conegut com el camp del Triai, hi havia una estela que assenyalava un cementiri que va funcionar durant la Guerra Gran (1793-1795).

D'altres morts violentes també són motiu de monuments. A Lloret de Mar hi ha una placa que recorda les vint-i-una víctimes mortals de l'incendi forestal l'any 1979; a Llagostera hi ha la creu d'en Codolà, en l'indret on se suposa que es va cometre un assassinat en el segle XIX. A part de la quantitat d'ofrenes florals que es veuen constantment al costat de la carretera que recorden accidents mortals, i recordatoris d'altres escenaris d'accidents, com al salt del Brull de Sant Anioll d'Aguja.

Només les morts públiques derivades de catàstrofes, guerres o assassinats són recordades. Aquells qui han mort totalment sols i pobres no

han estat mai reconeguts. Bé, pràcticament mai, atès que al cementiri de Portbou hi ha una làpida que ret homenatge a aquests morts anònims que no han tingut qui els plorés. En aquesta llosa hi ha inscrita la següent dedicatòria: "La cultura es mesura sobretot per les tombes, i la profunditat de la cultura pels nostres cementiris. El dret a un enterrament digne després de la mort és també un dels drets humans. Què així sigui, en nom de totes les víctimes enterrades en fosses comunes".

Monument a les víctimes nacionals durant la guerra civil a la carretera de Llorà a Sant Martí de Llémèna.

La tomba del soldat desconegut

A l'estrep de les Gavarres i molt a prop del camí antic de Cassà de la Selva a la Bisbal, hi ha un túmul funerari que és conegut per molts veïns com la tomba del soldat desconegut. Aquesta sepultura data de la guerra civil, però després de seixanta anys encara algú en té cura i es preocupa que les pedres que assenyalen l'indret sempre estigui en perfectes condicions, així com de la creu de ferro a la capçalera i els rams de flors artificials. No se sap ben bé qui va aixecar aquesta sepultura, però molts en coneixen la seva existència i part de la seva història que, amb més o menys variants, diu així: un dels soldats republicans es va apostar amb una arma i va començar a disparar fins que va ser abatut pels soldats franquistes l'any 1939, quan l'avantguarda de l'exèrcit franquista arribava a Cassà de la Selva des de Llagostera i la reraguarda republicana empenia la retirada. Algunes versions també hi relacionen una història d'amor, i la memòria popular creu que el lloc on va ser abatut el soldat és el lloc de la seva sepultura.

Gaziel en la seva obra *Sant Feliu de la Costa Brava* escrivia que la frase “anar a fer malves” provenia del fet que la gent sense recursos econòmics (abans de la construcció dels cementiris vuitcentistes) “anaven a parar al fossar, a engreixar plantes paràsites, sota creus precàries, de fusta senzilla, que el sol i les pluges anaven corcant. D'aquí nasqué aquella expressió tan catalana, encara ben viva a les comarques rurals, que del morir en diu «anar a fer malves». Els fossars en criaven de ben ufanoses, certament, com també d'ortigues, escardots i fonolls”.

Carles Rahola en el seu llibre *La pena de mort a Girona*, diu que la dita local “Sortirà el santerist gros”, que dona a entendre que s'utilitzarà l'argument decisiu que calgui, es refereix al santerist que la Confraria de la Puríssima Sang treia per acompanyar els reus cap el patíbul.

Gibert recull en l'obra dedicada al folklore de la ciutat de Girona la dita popular “More't, que et duran en cotxe”, una de les dites més sarcàstiques que he llegit mai, i que indica l'extrema pobresa de molts ciutadans, que només tindrien l'oportunitat de pujar en un cotxe en el darrer trajecte de la seva vida.

Joan Amades va recollir molts refranys sobre la mort, que va publicar en el llibre *La mort. Costums i creences*, de l'any 1935, i del qual en seleccionem alguns:

Igualtat en la mort:
 Tant mor l'ovella com el corder
 La mort no perdona ningú
 De mort, ens en toca una per hom
 La mort tot ho iguala

Les targetes postals també ironitzaven sobre la mort. En el revers d'aquesta es pot llegir: ¡Al que se muere... Lo entierran!...

Irònics:
 Després que fou mort Pasqual li portaren l'orinal
 Mengem i beguem, que a la mort ja hi arribarem
 Riure's del mort i de qui el vetlla
 Trucar la mort a la porta
 Bona mort, Senyor, però pels altres
 Després de mort Pasqual portaren la burra a beure
 Val més pelat que amortallat
 Vells i tarats, en caure la fulla, colgats
 Hi ha més avantatge en cobrar dots que en pagar enterros
 De qui no portes dol?- De qui no em dol
 Jove que vetlla i vell que dorm fort, senyal de mort
 L'avar i el porc no aprofiten fins que és mort
 Més val tort que mort

D'inevitabilitat:
 La mort, avui per mi, demà per tu
 Tard o de jorn tots hem de morir
 No es mor ningú que no li hagi arribada l'hora

**Tot el nat té de morir
La mort és certa, l'hora incerta
A la mort, no se l'enganya
Del mal de la mort, metges no en cures
Pel mal de la mort, no hi ha metge savi
D'aquí a cent anys tots serem morts**

**De por:
Amb la mort, no hi feu bromes
Tenir la mort a la gola**

**De justícia:
En la mort sols colliràs el que en dia sembraràs**

**D'injustícia:
Els bons se'n van i els dolents queden**

**D'altres refranys:
Car com una mortalla
Més cara és una mortalla
Geni i figura fins a la sepultura
La mort mai no té la culpa
La mort és tan certa com la vida incerta
Mort no vingui que tara no tingui
Qui tem la mort no gosa la vida
No té ni on caure mort
Deixa al qui està morint i vés al qui està parint
Al mort, ni vinya, ni hort
Avui corrim, demà pudim, fora de la mort de tot eixim
Març marçot mata la vella al peu del foc i la jove si li trop.**

La fugacitat de la vida és pràcticament representada en tots els cementiris vuitcentistes com en aquest de Palafrugell.

Simbologia

Àngel: missatger de Déu

Compàs: símbol maçònic que significa saviesa. Dóna el veritable valor a les coses.

Creu: Lloc de mort de Jesucrist i que s'ha convertit en el món catòlic en el símbol de la mort per antonomàsia.

Dalla: la mort.

Esquadra: símbol maçònic que significa rectitud i equitat.

Llum: l'encesa dels ciris al voltant dels difunts era per evitar que el dimoni o algun mal esperit se'l pogués emportar, igual que les atxes enceses de l'acompanyament, i els fanals dels cotxes de morts, que només s'encenien quan portaven el difunt.

Negre: senyal extern de dol en el món occidental.

Número 2: la mort.

Oli: element guaridor utilitzat en diferents tipus d'unció en casos de malaltia o com a símbol d'incorruptibilitat de les sepultures.

Òliba: Ocell de mal averany. El xiscle d'aquest ocell augurava una mort imminent.

Processó: Acompanyament que fan els membres d'una societat del difunt des del món contemporani al món dels avantpassats i de la religió.

Rel·lotges de sorra amb ales: la fugacitat de la vida.

Torxa encesa de cap per avall: caducitat de la vida.

Xiprer: en temps pagans era consagrat als déus infernals, fet que també va recollir la cultura grega i la romana. El protagonisme d'aquests arbusts en els nostres cementiris com a atribut funerari és relativament recent. Per exemple, el bisbe Climent de Barcelona, a la segona meitat del segle XVIII, va ordenar arrencar de diversos cementiris del seu bisbat pebrers, llorers, ginesters, moreres, oliveres i lledoners.

EL COST DE LA MORT

33

Una funerària de primers de segle a Sant Feliu de Guíxols, en la qual anunciaven preus reduïts per a infants.

podem fer totes les modificacions imaginables, fins i tot llançar les cendres del difunt a l'espai. Aquest és un dels serveis que ofereix una funerària de Ripoll. Malgrat el que pugui semblar optar per aquest servei no és car, atès que segons les tarifes de l'any 1998 el trasllat de les cendres fins als EUA i enviar-les a l'espai sortia per 600 euros. De totes maneres l'estiu de 1999 encara no hi havia hagut cap client que hagués utilitzat aquest servei, tot i que als EUA se'n fan un o dos a l'any. De fet, si hem de creure les paraules del representant d'aquesta empresa ripollesa, els catalans no som gaire agosarats a l'hora d'escollir el lloc per dispersar les cendres, i els llocs més freqüents són o el cim de Núria o a la Costa Brava.

Però desglossem una mica aquest cost de la mort, amb dada de l'any 1999. La incineració costa al voltant dels 240 euros, l'adquisició d'un nínxol, per exemple al cementiri nou de Girona, l'any 1999, costava aproximadament uns 780 euros (els nínxols més cars són els del segon pis, seguits per ordre de preu els del primer, tercer i quart pis). Vestir-lo tant si és amb una mortalla com si és amb roba que es porti de casa, 42

82

Carretons per passejar per grans cementiris, urnes amb el rostre del difunt gravat, interiors de taüts extremament luxosos, caixes construïdes amb tot tipus de materials i amb els més variats dissenys, software per gestionar cementiris, les últimes tendències en l'art floral, etcètera. Tot tipus de productes relacionats amb el sector mortuori es podien veure en les edicions de Funerària a Girona abans que fos traslladada a Barcelona.

Però quin preu té la mort? Quins serveis ofereixen les funeràries? Les funeràries s'encarreguen de tot el que pot necessitar el client: traslladant el difunt, el renten, el pentinen, si és home l'afaiten, el vesteixen, el posen dins la caixa,

el porten a la sala de vetlla, a l'església i al cementiri, s'encarreguen de comprar un nínxol o de traslladar-lo al crematori, que arribin a l'hora rams i corones, recordatoris i esqueles. És a dir, el client no s'ha de preocupar de res, només de pagar la factura si és que el difunt no tenia alguna pòlissa d'assegurances que li garantis un enterrament digne quan arribés el moment. Segons una funerària de Girona ciutat, un enterrament estàndard tenia un cost, l'any 1999, al voltant dels 1.080 euros. Dins aquest preu s'inclouïa la manipulació del cadàver per deixar-lo el més presentable possible, la caixa, els trasllats, la cessió d'una sala de vetlla al tanatori i el cost del telèfon. Ara bé, a partir d'aquest preu bàsic hi

Anunci d'una agència funerària olotina l'any 1912.

euros, i condicionar el cadàver no arribava als 42 euros. Una caixa senzilla voltava els 210 euros i una de fusta massissa folrada de cedre passava dels 2.400 euros. Si necessiteu un embalsamament hi hauríem d'afegir 600 euros. Un ram o centre de flors ens costaria a partir dels 60 euros. Una esquela en un diari comarcal passaria dels 240 euros, mentre que per a la inserció en un diari de tirada nacional hauríem de quadruplicar el preu. Això haurem de sumar-hi el cost de la làpida, entre 240 i 300 euros una de passable, el de la impressió dels recordatoris, entre 36 i 48 euros per dos-cents recordatoris. Evidentment el cotxe que escollíssim per traslladar el difunt també variaria el pressupost substancialment.

El cost de la mort ha estat guardat en els arxius particulars al llarg dels segles i ha estat registrat en sengles factures. Narcís Dalmau conserva un document de l'any 1795 en què s'especifica el que va pagar Narcís Dalmau, pagès de Cassà

de la Selva, arran de la mort del seu oncle Josep Dalmau, rector d'Alfar (sic). Llegim-ne el seu contingut: "15 lliures pel bagul del reverend Josep Dalmau que va morir a la casa del Rector de Campllong, 3 lliures per el clot i portar i enterrar-lo, més de 2 per tocar les campanes, 14 lliures i 6 sous pel valor del pa que es va gastar el dia de les honres i 17 lliures i 3 sous pel valor de la carn de anyell carn de tosino fideus arros i vi per aperellar el dinar al dia de les honres, 40 lliures i 10 sous per celebrar misses, 10 lliures pel dret d'alienatge i lo terratge i caritats per los oficis que es celebraren per lo enterro, i 60 lliures i 10 sous per la caritat de 121 missa de caritat". També a

Publicitat de la casa Brunet a Olot. Possiblement en els anys 20 del segle XX.

El Totants que torna vol recordar-vos ja lapides de marbre de la Casa BRUNET, s'ave de Santa Magdalena, núm. 10, única que sap millor treballar-les sense necessitat de màquines atabaladores i quecadoredes de la força, cosa que s'abat feut-ho a còpia de treball a mà, pulint-ho i cisellant-ho, com es pot apreciar a tota hora amb els originals dibuixos en les mateixes varietats que enguany es veuran en el cementi. (Olot i la seva comarca).

No hi ha cap gresat ni representant que pugui fer-me casa i per això són les més boniques i barates, és cal dir-ho, són aquestes les lapides que fa el CUNY AIRE.

S. Brunet - Sta. Magdalena - Olot

Les despeses de la mort al segle XVIII

Notes de despeses d'un enterrament l'any 1722 a Avinyonet l'Empordà.

Per la propina de set sacerdots i sequela, 6 lliures, 16 sous y 6 diners
 Per 22 pams de tela y beta per mortalla, 2 lliures
 Per lo fuster de Vilanan de fer la caixa, 2 lliures, 8 sous
 Per les absoltes dels de casa y les minyonas la portavan, 1 lliura, 16 sous
 Per la cubridora, 4 sous
 Per na Maleta de aparellà lo dinà, 6 sous
 Per altra dona per ajudar a pastar, 6 sous
 Per los 2 tocadors, 6 sous
 Per la novena, 2 lliures, 14 sous
 Per lo dret de terratge, 3 lliures, 14 sous
 Per lo pa y vi y sis lliures d'arros, 3 lliures, 10 sous
 Per una bestia que pesà 15 lliuras, 21 lliuras, 10 sous

GOMIS, Cels: "Costums empurdanesas. Dinars de morts. Honres grassas", a *Miscel.lànea folk-lòrica*. Barcelona, 1887 (edició facsimil 1981 per l'Arxiu de Tradicions Catalans).

Cassà de la Selva hi ha la factura del que va cobrar el fuster Ayats l'any 1888 per la construcció de dos taüts: 8 pessetes pel d'una dona i 4 pessetes pel d'un nen recent nascut.

IMMIGRANTS I NOUS RITUS D'ENTERRAMENT

34

*Cementiri otomà
a Istanbul.*

84

Cada cultura té el seu propi ritual funerari i molts són diametralment oposats. Precisament aquestes diferències pel que fa al culte als avantpassats es converteixen moltes vegades en focus de tensions i de rebuigs socials quan un territori rep un important contingent d'immigrants que exigeix un tipus d'enterrament diferent al consuetudinari.

Fent un recordatori de diferents formes d'enterrament i de cultes funeraris que es desenvolupen en diferents països i en distintes comunitats religioses ens adonarem de les diferències abismals en els costums.

En els cementiris musulmans no apareixen imatges dels difunts, i

en algun d'ells una senzilla pedra recorda el lloc que ocupa una sepultura, mentre que en els cementiris antics d'Istanbul les sepultures estan assenyalades per esteles decorades en funció del sexe dels difunts, i les esteles togades assenyalen la sepultura d'un baró.

A l'Índia els hinduistes no conserven cap record del cos dels seus avantpassats; els incineren i escampen les cendres per tal que es puguin reunir en un altre cos i, en canvi, els parsis dipositen els difunts dalt d'un altar per tal que els voltors els desossin. Un costum proper a la dels indígenes nord-americans, que també deixen els cossos dels avantpassats a l'aire lliure.

En una tribu africana van a cercar periòdicament els ossos dels avantpassats per asseure'ls a taula i en l'exòtic país toraja reproduïxen escultòricament els difunts i els penjen dalt d'una balconada talment com si assistissin a un espectacle.

En alguns dels cementiris musulmans els matolls creixen entremig de les tombes; en alguns països sud-americans els familiars canten i ballen i mengen a les tombes; i en els cementiris de bona part de la Mediterrània, com a Grècia i a Sicília, un gresolet d'oli (i en l'actualitat elèctric) crema durant tot el dia a la tomba.

Cementiri de Turquia.

Però si parlem de la problemàtica actual que hi ha a les comarques de Girona ens hem de centrar especialment en la comunitat musulmana, atès que probablement és la comunitat amb un nombre més important d'integrants, darrera de la catòlica. Fins a hores d'ara la majoria dels musulmans que moren en territori gironí són traslladats als seus països d'origen per tal de ser enterrats a la seva terra i amb els seus rituals. Darrerament la comunitat islàmica de la Garrotxa havia demanat la construcció d'un cementiri musulmà a la capital garrotxina, però després d'un temps de negociacions, la petició va quedar

Incineració a Pashupatinat (Nepal).

Cementiris musulmans

La petició d'un cementiri musulmà a Olot va omplir pàgines dels diaris comarcals sobretot durant l'any 1999. Finalment es va desestimar aquesta construcció. Seguidament extraïem algun fragment d'un dels articles que va aparèixer a Diari de Girona i deia així:

“Brosossa diu que «no em fa il·lusió» que Olot tingui cementiri musulmà”

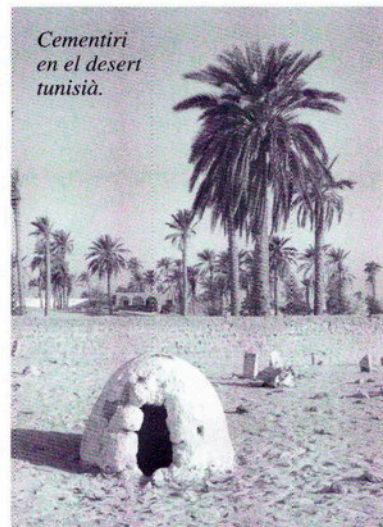
“(…) «No em fa cap il·lusió que Olot sigui la primera ciutat de Catalunya on es destinin uns terrenys per aquesta finalitat», va dir ahir, després de reunir-se amb el president de la comunitat

desestimada. Una part del ritual funerari i de dol es pot organitzar igual aquí que en el país d'origen del difunt, però el principal handicap per a aquesta comunitat religiosa és normatiu. La tradició contempla que el difunt s'ha d'enterrar a terra sense caixa i la legislació espanyola actual prohibeix expressament aquest tipus d'enterraments, adduint motius sanitaris. Els qui opten per ser enterrats aquí podran escollir, com a molt, que la sepultura estigui orientada a la Meca.

islàmica de la Garrotxa, Adeslam Chamlal.

L'alcaldesa ha reconegut que «estem davant d'un tema molt complex» tenint en compte que la tradició islàmica enterra els seus difunts sense fer-los al terra. Brusossa va explicar que «la climatologia i el tipus de terreny d'Olot no és el més recomanable per enterrar-hi persones». L'alcaldesa va afegir que «tenim un clima molt plujós i el terreny és molt porós i per tant no sé com s'hauria de fer per assegurar plenes garanties sanitàries.»

BADOSA, Cati: Brusossa diu que “no em fa il·lusió”. Diari de Girona. Divendres 12 de febrer de 1999, p. 1.

Cementiri en el desert tunisià.

TOMBES AMB PEDIGREE

35

*Monument funerari
al gos Tet a Fornells
de la Selva.*

sortides per tal de donar a les despulles del seu amic un destí ben digne. Per exemple, al crematori d'animals de l'Alt Empordà ofereixen la possibilitat de conservar les cendres de l'animal a l'interior d'una urna que està acompanyada d'un marc per posar la fotografia del difunt.

Però els homes moltes vegades volen erigir monuments singulars com a homenatge al seu animal de companyia. El monument funerari de les comarques de Girona més impressionant d'aquestes característiques està situat al terme municipal de

*Tomba d'un gos al cementiri
d'animals de Castelló d'Empúries.*

86

Els animals també han estat objecte de culte després de morts: tant els animals considerats sagrats, com els protagonistes de gestes heroiques, com simplement els animals de companyia. De la primera tipologia, en podem veure encara avui algun a Egipte: el cementiri dels toros sagrats que rebien culte en l'antic Egipte. De la segona tipologia, n'és un bon exemple el famós cementiri dels gossos de París, on hi ha la tomba del santbernard que va salvar la vida a quaranta persones i que paradoxalment va ser mort per un home. De la tercera tipologia, fa uns anys podíem acostar-nos a Pedralta (Sant Feliu de Guíxols) i ara a Castelló d'Empúries. Evidentment, aquesta necròpolis

empordanesa no es pot comparar amb la de París, Londres o Copenhaguen, on hi ha impressionants tombes i escultures que reten culte als animals de companyia. El de Castelló d'Empúries és de reduïdes dimensions, i hi ha mig centenar de sepultures d'animals. Són sepultures en el terra, ornades amb flors, creus i pedres i assenyalades amb làpides on hi ha consignats els noms dels hostes, la data de la seva mort i alguna frase de comiat o d'elogi cap a l'animal difunt. De fet, si no fos per les fotografies i les escultures que representen l'animal en vida, hom pensaria que està davant d'un cementiri de cossos humans. Els propietaris dels animals domèstics tenen altres

Les mules del coronel Woewodsky i la seva dona Dorotea reposen poc abans d'entrar a la finca cap Roig.

el gos tenen assenyalada la seva sepultura amb sengles làpides sinó que fins i tot les tenen les mules. De totes maneres a les dues mules, Lunes i Navidad, se'ls va reservar un lloc de menys categoria, atès que estan enterrades poc abans d'entrar a la finca de Cap Roig, sota l'ombra d'uns pins.

Fornells de la Selva, al mas Bou. És una obra realitzada amb rajol que consisteix en tres cossos rectangulars sobreposats i coronats per un bloc de pedra d'una sola peça, tallada en forma piramidal. En el cos central hi ha inscrit el nom del ca, Tet, entre exclamacions, i en el cos inferior hi ha un brillant epitafi. Dissortadament part de la inscripció ha desaparegut, però com que s'ha publicat en diferents obres en podem donar el contingut exacte: "Aquí yace un perro / lector y no te asombres / de que le honremos / con memorias tales / que hay perros que parecen hombres /asi como hombres que parecen animales." Què devia fer aquest gos per merèixer tals honors? Segons els veïns de més edat de Fornells de la Selva, en Tet era un gos molt espavilat que cada

día anava a fer la compra. Els veïns el veien passejar pels carrers del poble amb el cabàs, els diners i la llista.

Un altre dels indrets de les terres de Girona on es poden visitar sepultures d'animals és als jardins Cap Roig de Palafrugell. Enmig dels jardins hi ha la sepultura de la peculiar parella formada pel coronel Nikolai Woewodsky i la seva dona Dorotea. Ambdós personatges tenien tanta estimació pels seus animals domèstics que varen enterrar-los en la seva finca. Al costat de la tomba dels amos hi descansen, amb les seves làpides respectives, el gos Nerón (que era el favorit de Dorotea, la làpida del qual té la següent inscripció: My much beloved Neron, mort l'any 1975, i el gat Bonzo. Però no tan sols el gat i

Una altra tomba del cementiri de Castelló d'Empúries.

VOCABULARI DE LA MORT

ABSOLTA

Darrer comiat del difunt.

AIXOVAR FUNERARI

Dit de tot el material que acompanya un mort.

ALBAT

Infant mort abans de l'ús de raó.

ATXA

Ciri gros i gruixut de forma prismàtica i de quatre blens.

BAIARD

Llitera per portar el mort.

CADÀVER

Cos humà durant els cinc anys següents a la mort real.

CEMENTIRI

Lloc tancat i descobert, exclusivament construït per a donar sepultura als cadàvers.

COLUMBARI

Construcció funerària amb nínxols per a rebre les urnes cineràries.

CISTA

Sepultura individual o en parella coberta per una o diferents lloses.

COBRIDORA

Dona especialitzada a amortallar els difunts.

CRIPTA

Construcció subterrània, generalment sota el presbiteri dels temples, a fi d'acollir-hi la tomba o les relíquies d'un sant o bé un o més nínxols.

CRISANTEM

La flor més venuda el dia dels difunts.

DOL

Senyal extern que mostra la desaparició d'una persona.

DOLMEN

Sepultura col·lectiva.

EXÈQUIES

Ritus i pregàries que l'església té previstos

*Enterrament
a Sant Julià de Ramis.*

quan es mor un cristià, des del moment d'expirar fins a l'hora d'enterrar les despulles.

EXTREMUNCIÓ

S'ungeixen diversos òrgans dels sentits dels malalts. Havia estat considerat el ritus preparatori de la mort en el catolicisme, però el Concili Vaticà II intentà retornar-li el caire de sagrament de malaltia greu.

FOSSA

Lloc soterrat d'inhumació d'un cadàver, integrat per un o més nínxols.

FOSES COMUNES

Generalment destinades a persones que no tenen nínxol ni panteó.

FUNERAL

És el mateix que les exèquies, tot i que

popularment el mot funerals s'aplica a la missa exequial, tant si acompanya l'enterrament com si se celebra més tard.

HIPOGEU

Construcció subterrània especialment destinada a servir de sepulcre.

INCINERACIÓ

Creació del cadàver. L'església catòlica va començar a admetre la incineració a partir de 1964.

INHUMACIÓ

Sistema d'enterrament que consisteix a mantenir íntegre el cadàver.

MAUSOLEU

Tomba extremament sumptuosa de Mausolo, cabdill cari (Anatòlia), que es trobava a Halicarnassos (Bodrum).

MORBERIA

Casa hospital dels empestats.

MORTALLA

Vestidura o llençol amb què hom embolcalla un cadàver per enterrar-lo.

MULASSA

Bagul cobert de vellut amb galons per transportar els difunts en les processons d'enterrament i en les funeràries canòniques.

NECRÒPOLI

Lloc d'enterrament.

NÍNIXOL

Cavitat d'una construcció funerària per a la inhumació d'un o més cadàvers tancada amb una llosa o envà.

PANTEÓ

Monument funeràri destinat a la inhumació de diferents cadàvers, integrat per un o més nínxols.

PARCA

Deessa que talla el fil de la vida. La mort.

PLORANERES

Dones que ploraven en un enterrament, o en l'acompanyament d'un dol. En l'àmbit catòlic aquest ritual ha estat substituït pels salms.

SEBOLLIR

Enterrar un cadàver.

SEPULCRE

Obra, generalment feta de pedra, que es construeix aixecada del sòl, per donar sepultura a un cadàver i fer més durador el seu record.

SEPULTURA

Forat que es fa per enterrar un cadàver. Lloc en el qual està enterrat un cadàver.

SUDARI

Tela que tapava la cara del cadàver.

TOMBA

Lloc soterrat d'inhumació d'un o més cadàvers, coberts per una llosa, i integrat per un o més nínxols.

URNA

Recipient que serveix per guardar-hi les cendres d'un cadàver.

VAS

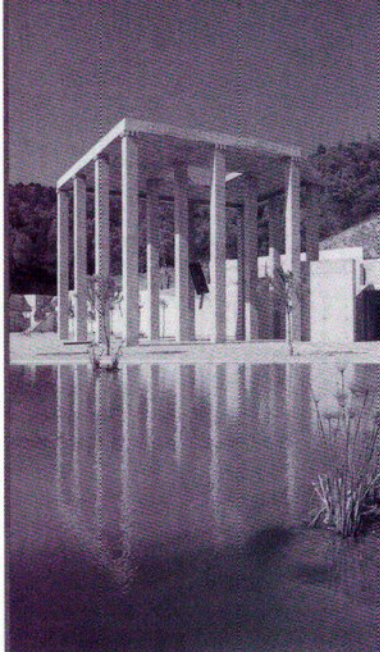
Forat que es fa per enterrar un cadàver. Lloc en el qual està enterrat un cadàver.

VIÀTIC

Sagrament de l'eucaristia que s'administra als cristians que es troben en perill de mort, com a aliment per al darrer viatge.

LA MORT INVISIBLE

36

Imatge del fulletó publicitari del nou cementiri de Girona, on es veu l'estany i el monument que en constitueixen la part central.

90

Fins fa poc temps era habitual que un malalt terminal morís al seu llit, envoltat del seu cercle social i familiar més proper, després d'haver rebut l'extremunció. Eren morts anunciades, conegudes per tots; fins i tot pels mateixos malalts. Una vegada havia expirat, continuava al llit de la casa, abillat amb la mortalla o guarnit amb el vestit més elegant, esperant la visita dels familiars, els amics i veïns que l'acompanyarien en el seu darrer viatge cap a l'última llar.

Actualment, Girona, seguint les pautes del que anomenem món civilitzat o primer món, aposta per una mort invisible on el moribund ofereix el seu últim alé en les parets blanques d'un

hospital per passar de pressa i corrents cap un tanatori com a pas previ cap a la seva llar definitiva. És una mort nua, deserta i asèptica que passa de puntetes davant els vius. Ja no hi ha les vetlles, ni les processons, ni els pans de memòries, ni els convits de morts, ni les vaixelles de dol, ningú tanca cap batent de la porta en senyal de dol, ni ningú posa cap crespó negre al balcó. Han estat molts factors els que han anat despullant la mort dels seus ritus durant tot el segle XX: l'allunyament físic del cementiri del poble, la generalització del transport motoritzat, la construcció de tanatoris, l'augment de les cremacions i la dessacralització de la mateixa societat.

Els tanatoris són centres moderns i modèlics que ofereixen una mort a la carta, d'acord amb els desitjos i l'economia del client. Hi ha sales de vetlla, d'exposició del difunt, de manipulació dels cadàvers, que han augmentat el confort dels vius. Girona fa més de vint anys que té tanatori, i durant l'última dècada se n'han inaugurat a Palafrugell, Olot, Figueres, la Bisbal, Salt, Blanes, Lloret de Mar, Puigcerdà i Sant Feliu de Guíxols. En altres poblacions s'han construït locals que, tot i que són anomenats tanatoris, no són més que sales de vetlla.

La tendència actual és la de construir sales de cerimònies en els tanatoris, la qual cosa provocarà una diversificació del costumari funerari, atès que d'una part es veuran obligats a adoptar manuals de rituals i formularis per als funerals civils i, d'una altra part, els fidels de religions no catòliques comptaran amb sales per a celebrar part del seu ritual. No podem obviar que la majoria dels difunts s'acullen al ritual catòlic. És evidentment la solució més fàcil, fins i tot per als que no han estat creients en vida, atès que és de la manera que s'ha fet sempre i, per tant, tot està resolt:

tothom sap què ha de fer, i on ha d'anar. Si s'opta, en canvi, per un ritual no catòlic, però religiós, no tindrem cap lloc on fer-ho; i si optem per un funeral laic, no sabrem ni on ni com fer-lo.

L'augment de les cremacions accelera el procés cap a la invisibilitat de la mort ja que les cendres no tenen perquè conservar-se. No hi ha cap reglamentació sobre el seu destí i no són gaires els que opten per l'adquisició d'un nínxol o d'un columbari per tal de dipositar-hi l'urna. Entre les morts en els últims anys que no han deixat sepultura hi ha dos artistes: Piculives (Josep Bosch i Puy) i Enric Marquès. Les cendres del primer, mort el 1997, es van llançar des de la muntanya de la Mare de Déu del Mont, mentre que les del segon, mort el 1994, van ser escampades en un camp proper al monestir de Solius.

Actualment la incineració no és un sistema gaire utilitzat (l'any 1999 només un 7 % dels difunts

de les comarques de Girona s'incineraven) i tampoc no hi ha gaire forns crematoris (a Figueres des de l'any 1997 i a Salt des de l'any 2000). Per tant, la inhumació és el mètode d'enterrament més estandaritzat i avui, després de pràcticament cent cinquanta anys sense edificar cementiris, se'n tornen a construir. Per tant, comencem a veure una nova tipologia funerària que, a poc a poc, substitueix la vuitcentista. Sovint són recintes bells, moderns, racionals i integrats a l'entorn que els acull. Posarem dos exemples: el de Girona, dels arquitectes Joan Escribà i Dolors Nadal, i el de Sant Julià de Ramis, de l'arquitecte Manuel Alemany. El de Girona mostra una arquitectura integrada i respectuosa, vertebrada a partir d'un espai central de caràcter monumental al voltant del qual van creixent pisos de nínxols i columbaris. Si algun dia el projecte s'arriba a completar el nou cementiri tindrà 20.000 sepultures. Un altre dels nous

El nou cementiri de Sant Julià de Ramis està totalment integrat amb la natura.

cementiris que cal destacar és el de Sant Julià de Ramis. És un cementiri menut, extremament senzill, situat en un paratge solitari, absolutament integrat en l'entorn, a manera de balcó sobre la vall del Ter.

En l'actualitat la mort mostra totes les seves cares contradictòries. Així, passa de ser un mot tabú a un tema d'interès general que és present amb pàgines a Internet. A <http://findagrave.com/tocs/alpha/bet.html> podem buscar on estan enterrats des d'Abraham Lincoln a Marilyn Monroe. Hi ha una importantíssima web en llengua anglesa dedicada a l'arqueologia i la història de la mort a http://cmp1.ucr.edu/terminals/memento_mori.

El tanatori de Lloret de Mar.

FOTOGRAFIA DE DIFUNTS

37

Fotografia d'una nena morta, realitzada per la galeria palafrugellenca de Ferriol i Forgas.

92

La fotografia, que es va inventar a mitjan segle XIX, va revolucionar el món de les arts, que fins aleshores era el que tenia l'exclusiva per immortalitzar les persones. Aquesta nova tècnica va obrir camins insospitats i va fomentar la creació d'una nova especialitat fotogràfica, la fotografia de difunts, a la qual es varen acollir la majoria dels fotògrafs professionals del vuit-cents. Una de les raons que va esperonar aquesta nova especialitat fotogràfica és que la majoria de la gent en els anys setanta i vuitanta del segle XIX moria sense haver estat mai fotografiada. Per tant, els seus descendents tenien dues opcions per tal de conservar-ne un record: pagar els honoraris

elevats d'un artista que n'executés un retrat, o llogar els serveis d'un fotògraf. Així doncs, els avenços tècnics varen provocar que la fotografia es democratitzés i que immortalitzés els vius fins i tot quan ja havien emès l'últim sospir.

L'anàlisi de les velles imatges ofereix una visió molt diferent de la mort en el vuit-cents. Els cossos inerts dels nadons representen un tant per cent molt elevat de la producció de postmortems, que respon a la gran mortaldat infantil que hi havia en aquelles dates. En aquestes fotografies els infants eren representats com si haguessin entrat en un son profund. Els cossos estaven

estirats en els bressols, en els llits, en els sofans, i estaven vestits amb les seves millors robes. Fins i tot trobem escenes on el pare o la mare miren estoicament l'objectiu del fotògraf mentre abracen el cos inert del seu fill damunt la falda. Eren altres temps, altres mentalitats en què la mort era admesa com una mena de transició cap a un altre món. Els familiars volien perpetuar la presència de la persona estimada en alguna de les sales de la casa, encara que fos per mitjà d'una fotografia de cos present. Els fotògrafs professionals no s'estaven d'anunciar aquesta especialitat i alguns proclamaven que retrataven els difunts amb la postura que es desitgés, que els acolorien les galtes i els llavis, o que els pintaven els ulls damunt les parpelles closes per tal dotar-los d'un nou alè de vida. Fins i tot, en els primers anys de la fotografia, els familiars traslladaven el difunt a casa del galerista. De totes maneres aquesta pràctica ben aviat es va prohibir adduint problemes de salubritat.

La fotografia de postmortems a Catalunya segurament no va

passar el llindar de la segona dècada dels anys vint del segle XX, però no va passar el mateix en d'altres cultures i d'altres països. Per exemple, en països llatinoamericans (sobretot tinc referències d'Argentina i Veneçuela) la fotografia de difunts va tenir una durada molt més llarga en el temps i va ser substituïda, ja molt entrat el segle XX, per la fotografia d'enterraments. Els serveis funeraris contractaven un fotògraf en exclusiva, que era qui cobria tot l'enterrament, i

Ferriol va fotografiar aquesta nena morta en el seu bressol durant la segona meitat del segle XIX.

Postmortem en un lloc indeterminat.

després passava per la casa de la família del difunt amb l'àlbum de fotos per tal que encarreguessin les còpies. És a dir, pràcticament el mateix costum que hi ha aquí amb els casaments, amb la diferència que el protagonista de l'enterrament, és a dir, el difunt, cada vegada va ser menys retratat, a favor de l'esdeveniment social de l'enterrament. Em consta que aquest costum ha desaparegut en les ciutats grans d'Argentina i Veneçuela però que encara es continua realitzant en zones rurals.

Certament que el costum de fotografiar els difunts s'ha perdut a casa nostra, o més ben dit, la fotografia dels nostres morts, els difunts privats i familiars. Amb tot, no es pot

parlar d'una desaparició absoluta, i a Girona encara hi ha alguna família, sobretot procedent de minories ètniques i culturals, que cerquen algun fotògraf que s'avingui a fotografiar el seu mort. Contràriament, però, els cossos de personatges reconeguts del món polític, cultural o artístic (per exemple Carmen Amaya, Salvador Dalí, Mercè Rodoreda, el bisbe Cartanyà, etcètera) o les produïdes en ocasions d'accidents i catàstrofes són considerades com un document gràfic d'interès que cal obtenir i publicitar per mitjà de tots els canals de comunicació.

Bibliografia

El contingut d'aquest llibre es va lliurar l'any 2000.

Introducció bibliogràfica: És obligatòria la consulta als índexs de la *Revista de Girona* i a l'índex bibliogràfic dels centres d'estudis de les comarques de Girona adscrits al Patronat Francesc Eiximenis, que trobareu a l'adreça <http://www.ddgi.es>. També trobareu nombroses referències a costums i ritus de mort en els diferents costumaris (Amades, pel que fa a Catalunya, Gibert, per a Girona, Gelabert, per a Olot, Vilarrassa, per a Ripoll, entre altres). Sobre cementiris, epitafis i tombes podreu llegir sengles articles en revistes locals (Frigola, Martinell i Molinas a la *Revista de Palafrugell*; Palahí, Soler, Torrent i Zaragoza a *Àncora*; Bosch i Xutglà a *Llumiguia*, de Cassà de la Selva; Marquès, al *Butlletí de Llagostera*, etcètera). Pel que fa als dinars de morts, cal assenyalar el treball de Pep Vila *Les litúrgies del menjar*, el de Grau i Puig a la revista *Girona Gastronòmica* i el de Gomis de l'any 1887. Finalment, qualsevol cercador telemàtic us portarà cap a esplèndides pàgines a Internet com: <http://findagrave.com/tocs/alphabet.html> o http://cmp1.ucr.edu/terminals/memento_mori. A part de les fonts anteriorment esmentades afegim un recull breu d'obres que tracten sobre el món de la mort.

ALCOY, Rosa: El cementiri de Lloret de Mar. Ajuntament de Lloret de Mar. Lloret de Mar, 1990.

AMADES, Joan. La mort, costums i creences. Biblioteca de Tradicions Populars, sèrie B vol. XXIII, La Neotípia. Barcelona, 1935.

ARIES, Philippe: *El hombre ante la muerte*. Taurus. Barcelona, 1987.

BARALLAT, Celestí: *Principios de botánica funeraria* (facsimil de l'edició de 1885). Altafulla. 1984.

BARRERA AYMERICH, Modest: *La mort barroca: ritus i rendes*. Publicacions de la Universitat Jaume I, 1996.

BOHIGAS, Oriol: *Los cementerios como catálogo de Arquitectura*. Construcción, arquitectura y urbanismo, núm. 17, Publicacions del Col·legi Oficial de Aparalledors i Arquitectes Tècnics de Catalunya. Barcelona, 1973.

BUSQUETS, Joan: *Una ciutat catalana del barroc*. Girona segons la crònica de Jeroni del Real. Tesi doctoral, UAB 1990.

CANAL, Jordi: *Una vila catalana davant la mort. La pesta de 1650 a Olot*. Batet, 1987.

DANÉS I LLONGARRIU, Joaquim: *Els nostres morts i els nostres cementiris*. Biblioteca olotina. Olot, 1963.

DIFERENTS AUTORS: "Memòria biogràfica", a *Biblioteca Bàsica de les Comarques de Girona*, 2001.

DIFERENTS AUTORS: "La mort a l'antic règim", a *l'Avenç*, núm. 78, gener de 1985.

DIFERENTS AUTORS: *Necròpolis i sepultures medievals de Catalunya*, "Acta/Medievalia" ANNEX 1. Facultat de Geografia i Història, Universitat de Barcelona. Barcelona, 1982.

Funeralia, Revista profesional del sector funerario en España, editada per Fira de Girona.

GILI, Mònica: *La última casa*. Gustavo Gili. Barcelona, 1999.

GRAU I FERRANDO, Dolors: "La mort a Girona", a *Revista de Etnologia de Catalunya*, 2001.

MOHEN, Jean-Pierre: *Les rites de l'au-delà*. Editions Odile Jacob, 1995.

PELAYO, Javier Anton: "Morir a la Girona de la Il·lustració", a *Quaderns del Cercle*, volum 17, p. 5-112, 2001.

PONS, Enriqueta: Pobles de muntanya, pobles d'aigua al Pirineu oriental (1100-650 aC). *Papers de recerca*, 2000.

RAHOLA, Carles: *La pena de mort a Girona*. Rafael Dalmau. Barcelona, 1975.

SABATER, Robert: *Diccionario Ilustrado de la Muerte*. Gustavo Gili. 1970.

SALA, Raymond: *Le visage de la mort dans les Pyrénées catalans (s. XVII-XVIII-XIX)*. Editorial Economica. París, 1991.

SOLÀ, Àngels: "Tres notes entorn les actituds i valors de l'alta burgesia

Procedència de les fotografies i il·lustracions

barcelonina a mitjan segle XX", a *Quaderns de l'Institut Català d'Antropologia*, núm. 3/4, maig-novembre 1981, p. 101-128.

TARRÚS, J.; CHINCHILLA, J.: *Els monuments megalítics. Quaderns de la Revista de Girona*. Girona, 1992.

VILAMITJANA, J.; LORENTE, F.: *Propostes per a una litúrgia funerària o laica*, 2002.

Agraïments

Carme Bonal, Josep Bosch, Pep Callís, Pep Colleldemont, Joan Cortés, Joan Codolà, Narcís Dalmau, Narcís Figueras, Joan Fort, Josep Víctor Gay, Josep M. T. Grau, Enric Marquès (e.p.d.), Jordi Merino, Carles Mauri, Joaquim Mundet, Luís Palahí, Xavier Poch, Carles Sapena, Melcior Teixidor, Arxiu Històric Comarcal de la Bisbal, Arxiu Municipal de Figueres, Arxiu Municipal de Girona, Arxiu Municipal de Llagostera, Arxiu Municipal de Palafrugell, Arxiu Municipal de Sant Feliu de Guíxols, Fons d'Imatges del Pla de l'Estany, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, Museu d'Història de la Ciutat de Girona, Biblioteca de Figueres, Biblioteca de Llagostera, Centre de Promoció de la Cultura Popular i Tradicional Catalana.

Són de Pep Callís les fotos de la pàgina 8, 9 (a dalt a l'esquerra), 21 i 74. Són de Jordi S. Carrera la de la pàgina 20 (derechos reservados © Cabildo de la Catedral de Girona), la de la pàg. 23 (procedeix del Museu d'Art de Girona) i la de la pàg. 61. Són de Josep M. Romo les fotografies de la pàgina 9 (excepte la de dalt a l'esquerra), 10, 11, 13 (dalt) 15 (baix), 17, 22, 24, 25, 27, 32, 33, 34, 35, 37 (dalt), 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 48, 49, 51, 52, 54, 55, 56, 58, 62, 70, 71, 78 (dalt), 79, 81, 84, 85, 86, 87, 91. De M. Àngels Pradilla és la de la pàg. 36. De Vicenç Febrer (cedida per Joaquim M. Puigvert) la de la pàg. 67 (baix).

Són de la col·lecció Romo Grau, les de la pàg. 46 (dalt), 53 (dalt), 63, 80, 93 (dalt). De la col·lecció Carme Bonal la de la pàgina 92 i la 93 (baix).

De Teixidor Arxiu d'Imatges d'Olot procedeixen les de la pàgina 57 (dalt), 60, 64, 65 (baix), 67 (mig) realitzada per Emili Pujol. Fons Teia Pujol, i 83. De l'Arxiu d'Imatges Emili Massanas i Burcet de Girona la de la pàg. 13 (baix). De l'Arxiu Municipal de Cassà de la Selva la de la pàg. 29 (baix) i 67 (dalt) i el plànol de la pàg. 30. De l'Arxiu Històric Municipal de Figueres la de la pàg. 59 (baix). De l'Arxiu Municipal de Llagostera el plànol de la pàg. 16. De l'Arxiu Municipal de Palafrugell, Col·lecció. Lluís Molinas la de la pàg. 66. De l'Ajuntament de Girona. CRDI (Fotografia Unal) la de la pàg. 50. Del Museu Comarcal de la Garrotxa, número 843, la de la pàg.

69. Del Museu d'Història de Girona la de la pàg. 53 (baix), 75 (dalt) i 15 (dalt. Fotògraf Jordi S. Carrera). Del Museu d'Arqueologia de Catalunya. Girona les de la pàg. 12, 14 i 88 (fotògraf Jordi S. Carrera). De la biblioteca Carles Fages de Climent de Figueres són les de la pàg. 32 (baix dreta) i la 89 que són de l'àlbum Rubaudonadeu.

Són extretes de diferents publicacions: la de la pàg. 28 del llibre *La festa a les terres de Girona* (realitzada per Josep Maria Oliveras); la de la pàg. 82 de *L'àlbum de fotografies de Sant Feliu de Guíxols d'Amadeo Mauri*; la de la pàg. 31 (baix) del llibre *Records bredencs de J. Goñi i D. Hernández* i la de dalt de *Casas fotògraf*; la de la pàg. 37 (baix) de la revista *Llumiguia* del setembre de 1979; la de la pàg. 57 (baix) de *Tradicions i llegendes de Nauta*; la de la pàg. 59 (dalt) de *Los Sitios del 4 d'agost de 1963*; el gravat de la pàg. 61 de *Girona petita història de la ciutat de J Gibert*; la de la pàg. 72 del programa de la festa major del *Butlletí de Llagostera* de l'any 1985; la de la pàg. 75 (baix) de la *Història de Catalunya de la Salvat*; la de la pàg. 90 d'un fulletó publicitari del nou cementiri de Girona. La de la pàg. 73 (dalt) del catàleg *Els jardins de l'ànima de Santiago Rusiñol*. De Teixidor Arxiu d'Imatges són extretes les imatges de la pàg. 47 (baix), 68 i el gravat de la pàg. 73 del llibre *Olot i ses Valls de Josep Gelabert*, i el gravat de la pàg. 78 de *Pretèrits olotins de Joaquim Danés*.

Monografies locals

Darrers títols publicats

Puigcerdà
per Sebastià Bossom

Begur
per Lluís Costa

Viladrau
per M. Feliu, I. López, X. López i Ll. Pagespetit

Camós
per M. Duran

Camprodon
per Silvia Planas

Maçanet de la Selva
per El Taller d'Història

Sant Jordi Desvalls
per S. Planas i N. Puigdevall

Ribes de Freser
Per Miquel Sitjar

Salt
per X. Alberch i J. Burch

Sant Joan de les Abadesses
per J. Albareda i J. Ferrer

La Vall de Bianya
per J. Murlà Giralt

Capmany
per A. Egea i M. Roig

Gualta
per Ramon Alberch

Platja d'Aro
per Pere Barreda

La Vajol
Albert Juanola

Vilobí d'Onyar
per Dora Santamaria

Vilafant
per J. M. Bernils

Osor
per F. Bruguera i N. Ramió

Maçanet de Cabrenys
per Pere Roura i Sabà

Santa Coloma de Farners
per J. T. Grau, J. Mestre i R. Puig

Riells i Viabrea
per Jordi Collell i Carme Escudé

Siurana d'Empordà
per Antoni Egea i David Pujol

Les Lloses
per J. Gordi i R. Llimós

La Vall de Campmajor
per Joan Fort

Santa Pau
per Salvador Reixach

Jafre
per R. Alberch i J. Viñas

Llançà
per Josep Clavaguera

Llanars
per Agustí Dalmau

Llívia
per R. Garriga, M. Vilaseca i J. Vinyet

Riudellots de la Selva
per Elvis Mallorquí (coord.)

Boadella d'Empordà
per David Serra i Busquets

Vilanant
per Pere Borrat i Antoni Egea

Bàscaia
per Albert Riera

Cabanes
per Josep M. Bernils

Sant Feliu de Pallerols
per Xavier Solà

Sant Pere Pescador
per Marisa Roig

Lladó
per Joaquim Tremoleda

Guies

Darrers títols publicats

Trens i carrilets
per Josep Clara

Canvistes i banquers
per Narcís Castells

Màgiques, pors i supersticions
per Carme Vinyoles

Els volcans
per Josep M. Mallarach

Els indians
per Rosa Maria Gil

Els Pirineus, del Puigpedrós al Puigneulós
per Josep Clara

Cristians de Girona
per Josep M. Marquès

L'estany de Banyoles
per M. Coma i J. Gratacós

Els rellotges de sol
per M. Gil

Els maquis
per J. Clara

Els monuments megalítics
per J. Tarrús i Júlia Chinchilla

El pessebrisme
per J. Dalmau i Corominas

La ceràmica
per Andreu Bover

La farga
per Jordi Mascarella

Castells vius
per C. Vinyoles, M. Torns i P. Lanao

La pesca
per J. Sala i J. Domènech

La ramaderia
per P. M. Parés i T. Vilaró

Els protestants
per Josep Clara

La tramuntana
per J. M. Dacosta i X. Febrés

El Montseny
per J. M. Rueda i J. Tura

L'electricitat
per M. Pous i J. Callol

El periodisme
per Lluís Costa

Els glacials
per Jordi Fernández

L'excursionisme
Per Jordi Dalmau

La Girona dolça
per J. V. Gay i N. Puigdevall

Les campanes
per Carles Sapena

La Ciutadella de Roses
per C. Diaz, H. Palou i A. M. Puig

El Teatre
per Pep Vila

Els Museus megalítics
per G. Alcalde i J. M. Rueda

Els refugiats
per Mercè Borràs

Per les Esglésies
per J. M. Marquès

Les Guillerries
per Emili Rams i Josep Tarrés

El Modernisme
per Pilar Soler

El Contraban
per M. Aguilar, J. Maymí, J. Ros i X. Turró

Els Centres d'Estudis
per Carles Sapena

L'home ha compilat un ric àlbum mortuori entre les pàgines del qual hi ha monuments impressionants com els megàlits i importants conjunts d'art funerari que han satisfet els anhels d'immortalitat dels seus hostes. A més a més, aquest pas del mort cap a la memòria col·lectiva està acompanyat per un esplèndid corpus en forma de rituals i costums que han quedat reflectits en la història, en la literatura, l'art...

Dolors Grau i Ferrando (Llagostera 1961) és arxivera de Cassà de la Selva i tutora dels estudis de Documentació a la UOC. Ha publicat monografies i articles sobre fothistòria, història local i patrimoni, en l'àmbit geogràfic de les comarques de Girona. Dins aquesta mateixa col·lecció va publicar, l'any 1987, la monografia Llagostera.

ISBN 849518739-6

9 788495 187390 >

GUIES

Diputació
de Girona

Caixa de Girona